

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXV-ik évf.

Julius—Augustus 1890.

4-ik füzet.

ENYEDI GYÖRGY ÉLETE.

(Folyt. és vége.)

Negyedik fontos műve: A Szentháromságot bizonyító bibliai helyek magyarázatai stb. (Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti etc.) a következő lapon levő jegyzésben adva lesz egész czime, s a könyv főbb tárgyai kivonatosan bőven lesznek ismertetve. Okát adom, miért? Első oka az, hogy annak Heltai-féle kolozsvári első kiadása a forgalomból kitiltatott, sok példánya 1599-ben Báthori Zsigmond fejedelem idejében nyilvánosan megégettetett, s eredeti latin nyelven Belgium Gröningen nevű városában másodszer nyomtatott ki; de Vogt János szerint¹⁾ oly hibásan, hogy a mint Fabritius János bizonyítja,²⁾ alig van benne csak egy görög szó is hibátlanul szedve. Ő ezt látásból tudja, mert a kiadványból egy példányt azon nedvesen vett meg a nyomdából. Ez a kiadás is oly ritka, — írja Vogt — hogy a mint Uffenbach³⁾ emlékezetben hagyta, nyolcz imperialison árultatott,⁴⁾ s mivel a régi antitrinitariusok dogmái megismerésére e könyv felette szükséges, nálunk (Vogt szava) a könyv néhol írásban találtatik.⁵⁾ Zeltner is írja,⁶⁾ hogy e könyvet Altorffban és Wittembergában sokan kézzel irták le. Clement David francia bibliographus utána irván Czwitinger, Zeltner, Fabritius és Richard Simon értesítéseit, ezt is írja: „Ugy látszik, a második kiadás némely példányának más czimet adtak, s abban ki van téve a könyv kelte is, különben nem tudja,

¹⁾ Vogt, Johannes. Catalogus historico-criticus libr. rarior. 236. l. más észrevételei is láthatók a 258. lapon.

²⁾ Johannes Fabritius. Histor. Biblioth. V. rész 51 l.

³⁾ Uffenbach. Biblioth. T. I. 114. l. más észrevételei T. I. 814. l. 23. sz.

⁴⁾ Imperialis = Numus, idem quod Moneta uncialis argentea, ein Reichsthaler, eine Unze od. 2 Loth schwer. Kirschius Cornucopiae sat.

⁵⁾ Vogt az előbbi helyen.

⁶⁾ Zeltner. Historia Crypto-Socinianismi 100. és 208. ll.

miért tették volna kiadását a francia kir. Akadémia Catalogusában 1684-re? ¹⁾ Én ezt könyvszeretők kedvéért jegyeztem meg.

Még e könyvről két megjegyzést kell említenem. Egyet Bod Péter tudósítására, a másikat a kolozsvári tanács Enyedi ezen könyve példányára. Bod Péter Enyedi művéről azt írja: „Irt volt Enyedi György egy könyvet, melyet halála után adtak ki jóakarói; ezt Basilius István írásából szedegette s bővítette volt ki.“ ²⁾ Basilius István azon művének, melyre Bod hivatkozik, czime ez: „Egy néhány kérdések a keresztényi igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában. Egybeszedettek a kolozsvári prédikátortól, Basilius Istvántól. Megjelent Gyula-Fehérváratt, 1568. 4.“ E könyv ma nincs meg máshol s más alakban, mint Kénosi Tőzsér János mult századi másolatában az erdélyi országos Muzeum Kemény-féle gyűjteményében. Ő azt száz év előtt még nyomtatásban is látta, olvasta, *De Typographiis Unitariorum* czimű becses kéziratában kivonatozta, s így ír róla: „Basilius egész művében kérdésenként kimutatja, hogy a Háromságot a Szentírásból nem lehet bizonyítani, és megmagyarázza ama helyeket, a melyek a Háromságra nézve fel szoktak hozatni, valamint azokat is, melyek a Krisztus és Szentlélek főistensége megmutatására idéztetnek. (*In toto Opere per Quaestiones demonstrat Trinitatem non posse ex Scriptura Sacra demonstrari, explicando loca, quae pro stabilienda Trinitate solent adferri, ut et pro Christi Domini et Spiritus S. summa Divinitate.*)³⁾ Ugy látszik, Bod Péter 1766-ban szintén olvasta Basilius ezen könyvét, igen Enyediét, s így támadt fennebbi észrevétele. A kik az erdélyi muzeumbeli másolatot olvashatják, világosítsák fel a dolgot.

Másik megjegyzésem az Enyedi könyvének a tanácsház számára készített példányát illeti. Erről Uzoni F. István azt hagyta emlékeztetben: „A kolozsvári tanács a maga udvara számára (pro Curia Senatoria) arany metszéssel s külső diszítésekkel ékes példányt köttetett, s azt egy századon át nagy gondviselés alatt tartotta, de a mikor az abban foglalt hittudományt elhagyta, a könyvet sem őrizte meg tovább, s így az kétségkívül oda vitetett, a hol amaz egedül üdvözítő igazság becsben van.“ ⁴⁾ S e könyv nyilvánossá

¹⁾ David Clement. *Bibliothèque curieuse, historique et critique, ou Catalogue raisonné des livres difficiles à trouver* stb. MDCCLIII. Theologie. Tom. III. pag. 219. nro 2487. más megjegyzései Tom. VIII. pag. 37 et sequent.

²⁾ Magyar Athenas. 1766. 8. 45. l.

³⁾ *Historia Ecclesiastica* stb. Lib. I. Vol. I. 553—554. l.

⁴⁾ „ „ „ „ „ „ „ 296—97. l.

tételére nézve az isteni gondviselés különös titkos akaratának kell tekintenünk, hogy midőn 1619-ben nagyságos Bethlen István fejedelmi tanácsos ur hitveséhez, a fejedelem udvari prédikátorához és a kolozsvári ev. református papokhoz a marburgi kürtből a jelszó megadatott a Marpurgo Lituus sufflatus fuisset), hogy Enyedi művét minden igyekezettel elnyomni, Szentkirályi Benedek czáfolatát ellenben¹⁾ terjeszteni igyekezzenek: az Isten épen Bethlen Istvánt (a fejedelem testvérét) adta az egyháznak oltalmául, mint egy Gama-lielt, a ki az Enyedi művét (hihetően itt a Toroczkaí Máté magyar fordítása értetik), az országgyűlésen nyilvánosságra hozta, a miről Kolozsvár város képviselőtestülete jegyzőkönyvében 1620-ról e följegyzés van: „Bethlen Istvánnak az Enyedi György püspök munkájának (mely azon szentírásbeli helyeknek magyarázatja, melyekből a Szentháromságot bizonyítani kívánják) publicatiojáért egy aranyos kupát adtak az unitáriusok.“²⁾ Bethlen István unitárius rokonszenvét az is mutatja, hogy Csanádi Pál az ő rendeletére írta Szentháromság elleni két művét 1615. 1618-ban... Honnan vette ezt Uzoni, nem tudom; sem Kénosi, sem Szabó Károly nem említik Régi Magyar Könyvekről irt műveikben. Csanádinak Dajka-Keserü ev. ref. püspökkel volt hittani vitája. Erről van itt szó.

Én e művem irásánál a M. Nemzeti Muzeum példányát használtam, melyet tanulmányaim első kiadásnak bizonyitnak; teljességét mutatják: a jelképes metszéssel ellátott czimlap, belől Enyedi Emlékirata (Epitaphium), a kolozsvári tanácshoz intézett Ajánló-levél (Epistola Dedicatoria), Előszó az olvasóhoz (Praefatio ad Lectorem), azután Dicsvers (Epigramma) Enyedire, végre a könyv szövege, melynek felső jobb szögletén a kezdetet jelzi: Pag. 1. alább: GENESIS I. VERS. I. In principio creavit Dij (Elohim = plural.) coelum et terram, alól az ivjelő B. betű.

Másik oka bőv közlésemnek az, hogy nem volt alkalmam ezt a gröníngeni kiadással összehasonlítani s meggyőződni egyezésökről vagy különbözésökről, de ezt mint első kiadást (Editio princeps) czéломra nézve jobbnak ítéltém.

¹⁾ Vindicatio Locorum Vet. Testamenti aeternam Deitatem Filii et Spiritus S. Mysteriumque S. S. Trinitatis confirmantium adversus Georgii Enyedini Librum (ut vocat) Explicationes idest Corruptelas in Scripturis restituta. Histor. Eccles. stb. Lib. I. Vol. I. 296. l.

²⁾ Histor. Eccles. stb. Lib. I. Vol. I. 297. l.

A harmadik okot, a mi e folyóirat olvasóinak érdeke, alább a közlés elején mondom meg.

E tájékozás után a könyv ismertetésére térek, adva jegyzésben a teljes címet, a szövegben az Ajánló-levelet, Az olvasóhoz írt Előszót, a Dicsverset és a Szövegkivonatokat.

AJÁNLÓ-LEVÉL.

A kolozsvári magas köztársaságnak az Atya Istentől a Krisztus által békét s dolgainak szerencsés előmenetelét kívánja. ¹⁾

Valahányszor az emberi dolgok állapotát tekintem, tisztelt pártfogóink, úgy tetszik, mintha valami kegyetlen Bacchust látnék, vagy ha van valami ennél szörnyebb, a mi Urunk és Krisztusunk tisztultabb egyháza akkora veszélyekkel áll küzdelemben, és a keresztény világgal mintegy engesztelhetlen harcot kezdett viselni... Kivülről harczok, belől félelmek szorongatják, és a kereszténységnek semmi ügye nincs biztonságban. Ez az a teremtmény, mely — a mint sz.-Pál szól — a hiábanvalóságnak vetve alá, csak nyög és önfájdalmába zárkozik. Mert a mit Krisztus hajdan tanítványainak mondott: *Én legyőztem a világot, azt most a világ megfordított renddel kezdi mondani: én legyőztem Krisztust, oly nyilván uralkodik az evangéliumi kegyesség helyett a szentségtelenség.*

És ez nem volt elég a roszból, a sok jeles tanító után elvesztette az egyház Enyedi György püspökét is, a ki ha megmarad, ama roszak orvosolva s némileg pótolva lettek volna. Mit tett volna e férfi, ha a végzet életét hosszabbra terjesztette volna! Senki nem volt nálánál a prédikálásban kedvesebb, a tanításban rövidebb és alapo-

¹⁾ Ez világosan mutatja, hogy itt e könyv legelső kiadásán a kiadó neve állott, s ez — a mint a körülmények mutatják — Toroczkai Mátéé volt, a minek egy része megégettétvén, a második s harmadik kiadásnál a név el volt hagyva. Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára I. kötete 62. lapján azt írja, hogy a nagy-szebeni br. Bruckenthal-muzeum példányában az Ajánló-evél (Epistola Dedicatoria) végén, az a3 levél előlapján ez egykoru bejegyzés olvasható: *Claudiopoli, 8. januarii A. D. 1599. Matheus Torocka Concionator, a miből bizonyos, — jegyzi meg ugyan ő — hogy a könyv 1598-ban már ki volt nyomtatva, s a kiadás eszközlője Toroczkai Máté, kolozsvári prédikátor volt. Ezt Enyedi azelőtt kevéssel történt halála s az egyház és város közfájdalma hihetővé is teszi. Solger Ádám Rudolf: Bibliotheca sive Supplex Librorum Confessorum című műve P. II. pag. 75. a. 479 et 480 tett más értesítései közt azt is írja, hogy Enyedi e műve előbb 1588-ban adatott ki. Ez tévedés. Bizonyosan az 1598-at cserélte fel az író, vagy szedte hibásan a betűszedő e számmal.*

* Kézirat: II. kötet, 7. lap (282. szám)

sabb, az írásban könnyebb, a nehézségek elhárításában szerencsésebb, a tévedések megczáfolásában biztosabb. Ezt bőven bizonyítják írott egyházi beszédei. Élete virágjában, midőn naponta hiresebbé lett, s mindenek szemét bámulatra kezdette ragadni, az utódokra egy tisztelt név emlékét hagyva, ez élet vészei közül elköltözött a boldogok társaságába. Szerencsétlen egyház, mely ily nagy főpapját veszítette el, a kinek halála soha meg nem szűnő fájdalmat okozott mindnyájunknak. . . Hallgatnak immár a köztérek, a polgárok szomoruan járnak, mindenkin levertség látszik. . . E közben reménytelenül előkerül a jeles férfi könyve, csaknem sirjáról elragadva. Istentől boldognak mondhatja magát Kolozsvár polgársága, mert buzgóságát minden századok magasztalni fogják. Te bőkezűséggel a jeles elméjü férfit maga kiképzésében segítetted, míg élt, jóságosan kegyeltesd, s mikor meghalt, az életre visszahoztad; nyilvános emléket állítva neki, s azzal a keresztény köztársaságot megajándékozva. Műve ugyan bevégezetlen, mert a midőn elvégezvén az új-szövetség azon helyeinek magyarázatát, melyekre a Szentháromság tanát alapítani szokták, s midőn az ó-szövetségben is már annyira előhaladott, hogy csak a próféták voltak hátra, munka közben, mint a hív és vigyázó szolga, Istentől boldogabb létbe hívatott el, s mielőtt pályafutását elvégezte, már elvette annak díját. S mégis, ha e művet sokak írásával összehasonlítjuk, igazán elmondható lesz róla, — hogy a fele több az egésznél.)¹⁾

Neked köszönjük azért e jótéteményt, s Istennek nagy hálát adunk, mert egyedül a te műved, hogy nekünk akkora kincset birunk adatott, s téged esdve kérünk, hogy mint eddig, ugy ezután is meg ne szünjél jeles elméket találni, azokat kedvezéseidben részeltetni. Siess az egyház javára, az igazság terjesztésére, s Isten dicsőségére. Amen.⁴

„ELŐSZÓ AZ OLVASÓHOZ.

Jól tudom, szives olvasó, hogy mihelyt e könyvecske a közönség elé jut, mekkora s mily megátalkodott ellenei lesznek. Ennek nem más az oka, mint hogy ezen, tudatlansághoz szokott világ annyira kerüli az igazság fényét, hogy sugarait eltűrni nem képes. Nem tudok rajta eléggé csodálkozni. Ha a szent könyvek mindenkinek — nagyok, kicsinyek, tudósok, tudatlanok kezén széltében nem forognának, e nagy hibának meg lenne mentsége; de ezekkel olyasmi történt

¹⁾ Hesiodusnak egy szép görög versszakából görögül idézve: πλεονήμιου ὠάντος.

a mi soha semmi korban, sem valamely nemzetben, sem hitfelekezeten meg nem esett, hogy t. i. azon tudományt, melyet valaki vall, tűzzel-vassal s fenyegetésekkel üldözzék. Mert a midőn a mi tanainkat ellenfeleink oly rosszul fogadják, s minket a mélységes poklokra kergetni szeretnének, vajjon nyílaikat nem önmaguk ellen is fordítják? Mi semmi olyat nem hiszünk, a mit ők nyilván tagadni mernek. A mindenható Atyának, az ég és föld teremtőjének fia Jézus Krisztusnak mondatik, t. i. az, a ki Szent Lélektől fogantatott, szűztől született, az ember Jézus Krisztus, az egyetlen közbenjáró Isten és emberek között, kinek halála nekünk üdvöt szerzett, a ki által mindnyájunknak, zsidóknak és görögöknek az Atyához mehetésünk van, s a kinek nevében Szent Lélekkel megajándékozva el vagyunk jegezve az örök életre. Ez az egész új-szövetség lényege, a mi hitünk, a melyet állhatatosan megtartunk és védelmezzünk. Ezeket akár pápista, lutheranus, vagy kálvinista — kérdem — meri-e tagadni? Nem gondolom. Tehát az összes pápisták és kálvinisták a midőn a mi tanainkat kárhoztatják, a maguk keresztény hitvallásukat gyalázzák . . . De itt valaki felförmed. Ezek ugyan — mondja — általában mind igazak, de van sok más, a mi az idvességre nem kevesebbé szükséges, u. m. az isteni személy háromsága, a fiúnak az atyával egyenlő állatúsága sat., a miket minthogy ti tagadtok, a keresztény világ méltán ostoroz titeket. De kérem itt meggondolni azt: vajjon helyes-e inkább az embereknek engedni, mint Istennek? Ha ők azt vélik, hogy nekik szabad egy s más, saját agyukból, az isteni igazságokhoz ragasztani, bizony nekünk azt merni vallásos kötelesség. Minket nem kötnek meg emberi találmányok s mi azokkal nem törődünk; mert hogy a szentírás szava lenne ez: teremtsünk embert, s ama másik: az ige, a mi Isten volt, Istennél volt, és ismét: hárman vannak a kik bizonyosságot tesznek, a mire pedig a Szentháromság tana építve van — ezeket mi emberi hagyományoknak tartjuk, s magunktól egyszerűen elutasítjuk; mert tudjuk, mennyire képes az emberi elme éle, hogy semmi hamisság nincs, a mit némileg valószínűvé ne tenne, mely bárha egyezni látszik is a szentírással, ettől mégis egészen és éppen különbözik, a melynek beszéde és tanítása az emberi bölcsesség semmi rábíró szavát be nem fogadja. Ily nagy dologban tehát nem emberi okoskodásokra van szükség, mint inkább határozottan kifejezett szóra, a törvényt és oraculumot illető ama mondas szerint: a törvényben mi van írva? hogy olvasod azt? De a Szentháromság tana, minthogy vagy jól nem értett szólamra [phrasisra], vagy a kétes szóra alapittatik és csak örök kö-

vetkeztetésekre támaszkodik, könnyen ledül s összeomlik, a mint ezt ez a könyvecske ékesen tanítja. De azért jó olvasó! a bölcselek előítéletét mellőzd, minket kárhóztatni szűnj meg, és a keresztény valásról ítélj józanabban. Isten veled!⁴

RÖVID DICSVERS. 1)

„Földsötét éjbe temették volt el ellenei Krisztust és szolgálait, zord fegyveres katonasággal véve körül a sirt, hogy soha fel ne támadhasson, s az égi fény sugárát többé ne láthassa. De Krisztus dicsősége mindezekből ragyogó fényben emelkedett ki; mert az Atya Isten, a ki egyedül igazgat mindeneket, kegyességökről híres, s éles elmével és áhitatos buzgalommal megáldott férfiakat támasztott, hogy a halandóknak emberi költemények undok fertőjéhez szokott szemeiről a sötét felhőt levonják, hogy Isten komolyan tiszteltessék, s Krisztusnak semmi méreggel meg nem homályosított dicsősége megadassék.

„Ezek között első helyet követel a maga részére Enyedi munkássága, a ki a három Istent vagy nem létezőnek, vagy csak álbölcsék költeményének tanította. Oh boldog korszak, boldog köztársaság! melynek pártfogása következtében él az elhaltnak halála után született magzata.“

Következik Enyedinek korára rendkívüli hatást gyakorolt műve ²⁾ a mi nem sokára magyarul is megjelent, Toroczka Máté püspöktől

1) Epigramma.

Cimmeriis quondam tenebris et nocte sepultum
 Abdiderunt hostes Christum, Christique ministros,
 Armatis circumpositis dirisque sepulchro
 Militibus, liceat Christo quo surgere nunquam,
 Aetherea vel luce frui: sed gloria Christi
 Emicuit tandem cunctis splendore corusco.
 Nam Deus ille Pater, solus qui cuncta gubernat,
 Insignes pietate viros et acumine mentis
 Instructos zeloque pio, produxit ut atram
 Detraherent oculis nubem mortalibus ipsis
 Commentis hominum asuetis, spurcisque lacunis,
 Ut solidam capiat laudem Deus, et sua Christi
 Gloria reddatur, nulla fucata veneno.
 Quos inter primus partes sibi vendicat omnes
 Enniedii labor eximius, qui numina trina
 Aut nihil esse docet, sola aut figmenta sophorum.
 O felix aevum! felix Respublica, cujus
 Auspiciis vivit defuncti posthuma proles.

²⁾ Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis Dogma stabiliri solet AUCTORE GEORGIO

lefordítva. ¹⁾ A merész gondolkozó és hatalmas dialectikájú író theologiai álláspontjának itt, életiratában is némileg megismertetése, s azon olvasók tájékozása végett, a kik sem a latin eredetit, sem magyar fordítását nem bírják, de a világhírű műből legalább izelítőül valamit tudni óhajtanának: néhány fontosabb megmagyarázott helyet rövid és tömör kivonatban közlök. Ebből a figyelmes olvasó meglátja részint nyelvünknek és a magyar irálynak 1619-től fogva való fejlődését, részint némi tájékozást nyer az iránt: mennyiben tér el Toroczkai fordítása az eredetitől, a minek meg lesz ugy tudományi érdekessége és haszna, mint az összehasonlítás szellemi élvezete.

Enyedi 1) az Istent és Atya Istent, Istent és Krisztust együtt illető ó- és ujszövetségi helyek közül 16-ot magyaráz meg. Ez vita felett áll, ezek közül idézni ez életirat egyébként is terjedelmes volta miatt nem látom szükségesnek. 2) A Krisztus-

ENYEDINO, Superintendente Ecclesiarum in Transylvania unum Patrem Deum et ejus Filium Jesum Christum per Spiritum Sactum profitentium.

Ezen alól a czimlapon négyszögű érczlap, felső két szögletén két kő kancsó, mellette párkánydiszítésül szemben álló két holló, ezeknek csőrében eledel, az alsó két szögleten sás és keleti növények, gyümölcs és virág-csoport; középen agg fatörzs alatt térdelő férfi, kezeit ímára összetéve, hajadon fővel, arca segély után epedést fejez ki, testét keleti lepel fűdi, előtte sziklák, szemben felülről alá repülő s csőrükben szintén élelmet tartó két holló. A kép mintha a pusztában élő Ilyést ábrázolná, kit a legenda szerint hollók tápláltak, vagy egy imádkozó remetét. A kereten e körirat van: † IN ORATIONE PERDV-RANTES. Rom. 12. 12. A kép alatt e szentirási hely: I. Cor. 8. At nobis quidem unus est Deus, Pater ille, a quo omnia; Item: Unus est Dominus Jesus Christus, per quem omnia. — Magyar nemzeti Múzeum példánya: Exeg. 540. g.

¹⁾ Az Ó- és Új Testamentumbeli Helyeknek, melyekből az Háromságról való tudományt szokták állítani, Magyarazatok, Enyedi György, Erdélyországban az egy Atya Isten és az ő szent fia a Jesus Chr. felől Sz. Lélek által kiadott tudományban egyező Ecclesiáknak püspöke által deák nyelven iratott és annak utánna Toroczkai Mátétól, ugyazon Ecclesiáknak püspökétől magyar nyelvre fordítottatott. Alól: I. kor. 8. De nekünk egy Istenünk vagyon, amaz Atya, a kitől mindenek; És egy Urunk, J. Christus, a ki által mindenek. Colosvarban 1619. Nyomatott Makai Nyíró János által. Az Ajánló-levél kezdete: Az Istenfélő kegyes olvasónak Isten-től kegyelem stb. egészen más, mint a latin kiadásban. Az Előljáró beszéd, mely megmutatja kiváltképen való okát a mi írásmagyarázatunknak... Nagy álmélkodásra méltó stb. hét levélre terjed. Ez is egészen más, mint a latin kiadásbeli. A beosztás a latin kiadáséval egyező. I. A Genesis Mózes Teremtésről irt könyve. II. Exodus a kijövetelről stb. kettős mutató, 4-edrét 1—725 ll. M. a k a d. könyvt. Régi magy. Irod. 4. 30.

ról, Jézusról és Krisztusról együtt 73 helyet magyaráz meg.
3) A Szent Lélekről és Szent Háromságról 16-ot.

A Krisztusról szólók közül kettőt ismertetek meg. „Az, egyik Máté evang. XVI. fejez. 16. verse: Te vagy a Krisztus az élő Istennek fia. Ebből némelyek úgy okoskodnak — írja Enyedi: „Valaki csak természetes nemzés által lesz másnak fia, tehát e szentirási hely szerint Krisztusnak természetszerűleg az Atya lényéből kellett nemződni. A szót egyszerű értelmében véve, a kétely eloszlatható lett volna azon magyarázat által, a mire a szentírásban gyakran van utalás, midőn az emberek is élő Isten fiainak mondatk, ámbár nem attól nemződtek. De mivel az ellennézetűek ragaszkodnak felfogásukhoz, bővebb magyarázat szükséges.

Mindenek előtt megjegyzi Enyedi: „hogy sok szó mondatik Istenről, a mi az emberrel is közös: de Istenre tulajdonítólag (proprie) csak a tökéletességet és felséget kifejezők alkalmazhatók, a gyöngeségek másképp nem, mint hasonlítólag (inproprie). Ilyen az, hogy Isten alszik, valamint a mit Mózes mond az emberről (V. könyve 32. fej. 18. versében): elhagytad Istent, a ki téged nemzett. Vajjon a nemzés oly tökéletes és felséges-e, hogy Istenről tulajdonítólag mondottnak vehessük?

„A lélek három tehetsége: a tenyésző, érző és okoskodó, a nemzés a legalsóbb; ez közös az emberrel és oktalan állatokkal, a mi nem emeli őt, s még kevésbé a nálánál tökéletesebbet. Az emberek közül vétkes, béna és ostoba nemz: mi méltóság lehet hát ebben? Az állatok közül a leghitványabbak, leggyöngébbek: nyul, egér, tyuk, veréb¹⁾ stb. a legszaporábbak. Mi kitüntető van hát ily tulajdonságban? Ellenben minél nemesebb és tartósabb életű az állat, annál kevesebbet és ritkábban nemz. Az elefánt természete és esze közel jár az emberéhez, s mely keveset és ritkán szül; azt hiszik, hogy tíz évig is elhordozza terhét. Aristoteles ennyit nem, de 3 évet vagy másfelet lehetőnek tart, Arrianus 16—18 hónapot vél, de megjegyzi, hogy csak egyet szül; az oroslán, a vadak királya is csak egyet, Aristoteles szerint kettőt, de ötszörnél életében többször nem; a sas, a madarak királynéja 3-at tojik, fiaiból kettőt ellők magától, csak egyet nevel fel.

„Az angyalok, boldog lelkek, soha nem nemzenek. Krisztus azt mondja, hogy a kegyesek a feltámadás után a boldog égi lakban nem

¹⁾ Ez a hely Toroczkai Máté magyar fordításából ki van hagyva. Én nem tartom szabadnak a megcsonkítást.

nemzenek gyermeket. A nemzés tehát gyengeség és halandóság jegye. Ebből látszik, mily okosak és mennyi szeméremmel járnak el azok a kik ezt az alacsony, szennyes és gyöngeségekkal teljes tulajdonságot a mindeneket teremtőre illőnek állítják és tőle lényi és fizikai nemzést követelnek. Kell-e Istennek örökös? Elfogynak-e az ő életének évei? Alexandriai Kelemen józanabban gondolkozott, ő tagadta, hogy a nemzésnek Istennél helye lehessen... Azt is állítják, hogy élő lénynek magához hasonlót kell nemzeni, tehát az Istennek is, hogy élő tulajdonságát megtartsa. Enyedi azt feleli rá: Ha igaz, hogy akik örökké élnek, sem nem nemzenek, sem ara szükségök nincs; sőt a nemzés a hosszúéletűségnek ellentéte, mert a melyek legszaporábbak, legrövidebb életűek és leggyöngébbek. Fizikai lények nem élnek örökké, de következőikben fajukat s az öröklétnek mintegy árnyalatát megtartják. De a boldog lelkek és Isten természetfeletti (metaphysica), bolondság természeti lények tulajdonságát természetfelettiekre vinni át. Mert ha ez megengedhető, mi — mondja Enyedi — könnyebben bebizonyítjuk, hogy Isten semmiképen nem nemzhet. Hyppocrates és Aristoteles szerint egytől nemzés nem jöhet létre. Isten egy, ebből világos, hogy tőle nemzés nem származhatik.

„Azt is mondják: Izrael és a kegyes emberek Isten fiai, vajjon az élő Istené, vagy a megholté? Hoséásnál a zsidó nép az élő Isten fiának mondatik; de azért senki sem fogja állítani, hogy Isten lényéből nemződött. Végre ha az élő Istennek a maga lényéből kell fiat nemzeni, ideje, hogy a Szent Léleknek lényéből is valami fiu nemzését állítsák, mert szerintök a Szent Lélek élő Istennek mondatik. Ha e hitnézet igaz, a Szent Léleknek is kell lenni valamely vele egyenlő, öröklétű, az ő lényéből nemzett fiának. Enyedi e magyarázatát Plutarchus e szavával végzi: Romlandó és nemzett Istent bizonyára soha senki sem érzett és gondolt...“¹⁾

„A másik hely Lukács evang. I. fej. 39. verse: Azért a mitől ed születik, mivel szent léssen, Isten fiának hivattatik, melyből következtetik némelyek — írja Enyedi — a Krisztusban az isteni és emberi természetnek egybeköttetését, s annak ily magyarázatát adják: „Gábor angyal így szólott Máriának, hogy te ugyan embert szülsz, de mivel az, a ki benned megtestesül (incar-

¹⁾ Corruptibilem certe et genitum Deum nemo unquam sensit aut cogitavit. Plutarchus in libr. de Contrariet. Stoicis.

Explicationes socorum Veteris et Novi Testamenti stb.
105—108. ll.

natio), Istennek öröktől fogva született fia, azért az is, a kit te szülsz, t. i. a te méhed gyümölcse, Isten fiának hivattatik, az örök fiúnak azzal való egybeköttetéséért.“ Itt Enyedi fejtegeti a szövegnek különböző magyarázatait, s megjegyzi, hogy a szyriai legrégebb bibli-magyarázatban a mostani és öröktől fogva született Krisztusra vonatkozó azért, mert (μᾶ) egybekötő szó nem fordul elő, sőt a görög Codexekben sem, tehát e helynek igazabb értelme — Enyedi szerint — az: „Te ugyan embert szülsz, de az nemcsak a tied, mint emberé, hanem Istennek is fia, mert a Szent Lélektől vagyis Isten erejétől fogantatik. Példákat idéz rá a szentírásból s az ellenkező nézetűek magyarázatának homályosságát és balgatagságát magából a vonatkozó szentírási helyből mutatja ki. „Midőn — ugymond az irás — Máriának az angyal azt mondotta, hogy ő fogad és szül fiut, a ki Istennek is fia leszen, ez azt kérdezte tőle: mi módon lehet ez, holott ő férfit nem fog ismerni? Az angyal azt felelte: a Szent Lélek vagy az Isten ereje árnyékozza meg őt, s azért mondatik az ő szülötte Isten fiának.“

Ezután Enyedi az ellenkező nézetűek azon okoskodását hozza fel, mely szerint azon mondás: a Szent Lélek száll tereád és az Isten ereje árnyékoz meg, Máriának első szülését jelenti, a mihez a másik szentet adva, úgy jó ki, mintha a Szent Lélek is, az Isten ereje is Mária fiai lennének, a mi bármily nevetséges és balgatagság, mégis az ellenkező nézetűek hittanából igazolható, mert az örök Ige, a mely megtstesülve Mária méhéből származandó volt, mind az Isten erejének, mind Szent Léleknek mondható. De nekem nincs kedvem — így végzi Enyedi magyarázatát — a nem kevésbé botor, mint keresztényellenes véleményt tovább bírálgatni; csak annyit jegyzek meg, hogy ezzel sem Jézus létének szülőoka meg nincs magyarázva, a mit pedig a szűz különösen vágyott tudni, sem az a nézet, a mit közönségesen felhozni szoktak, hogy t. i. Krisztus kétszer született, meg nem állhat, hanem háromféle születést kellene elismernünk: első lenne az Igének az Atyától öröktőlfogva való születése, második az Igének a mennyből leszállva Mária méhéből való születése, harmadik Krisztusnak szűztől való emberi születése. De ezeket az ellenfél nem látja balgaságoknak, sőt megkülönböztetések útján mindent képes kiegyenlítani s a katolikus hittal egyeztetőséget kimutatni . . . S mit nem merészelnek ők tenni, a kik nem pirulnak erősíteni, hogy a menny és föld teremtője asszony hasából és nő méhéből származott. E káromlástól — azt hiszem — ég és föld megborzad.“¹⁾

¹⁾ Explicationes stb. 127—131. ll.

Legterjedelmesebb Enyedi magyarázata Szent János evangéliumának a Krisztus örök istenségére vonatkozó bevezetése. Ennek oka az — ugymond — mert a szentírásnak egy helye sincs, a melyből Krisztusnak atyja előtti létét inkább bizonyítani lehessen, mint innen. Közel tíz íven adja elő az okokat, melyekre az ellenfél állításait alapítja, feltünteti az egyes szók homályos és sokféle magyarázhatóságát, az ellenvetéseket, szent atyák és tudós férfiak trinitárius véleményeit, s számtalan helyet idéz tőle, a mikben Krisztusnak az Istenhez való alárendelt állása a legvilágosabban ki van fejezve, ilyenek: a hol Krisztus állítja: „*hogy ő magától semmit sem tesz, mindeneket az Atyától vett, hatalma és méltósága Istentől van, életét is attól vette, állítja, hogy az Atya Isten mindeneknél nagyobb, ez az egyedül igaz Isten*“ — a mik mind az ő Istentől való függését bizonyítják.¹⁾

A mennyei jelenések ama helyére: „én vagyok az Alpha és Omega, a legelső és legutolsó, a kezdet és vég — azt jegyzi meg Enyedi, hogy ez példabaszédképen van mondva, s mindháromnak egy az értelme; de már Plinius 7. könyve 26. fejezetében olvasható, hogy az Omega a görög Abcé-ben nem mindig állott az utolsó helyen, ezért e szók is nem jelölnek ki föltétlenül igaz és természetszerű elsőséget, hanem csak időszerűt és önkényest. E szóknak: első és utolsó értelmök is különbözik mind a latinban, mind a görögben; néha csak időt jelentenek. Így használták ezt Valerianus és Gratianus császárok. Ezután a Krisztus Isten fia szólásformát magyarázza meg. A fiu az atyához való viszonyt fejezi ki s a kettőnek természetes viszonyban létét. De a fiu nem lehet elsőbb az atyánál. Tovább menve, az Alpha jelent jelesbet, az Omega csak élyebbet is. Ez nem illik ide, mert Krisztus maga mondja, hogy atyja méltóbb nálánál. (Ján. evang. 14. fej. 28. v.) Ugyanott a 10. fej. 29. vers szerint az következnek, hogy Krisztus mindeniknél csakélyebb és megvetendőbb, a mi képtelenség. Végre az Alpha és Omega tesz első és utolsó rend és elhelyezés tekintetében. Így Homeros első könyve is Alphának mondatik, s ez nem kicsinylendő, mert e vers legrégebb voltát már Eustathius, Homeros legrégebb magyarázója által való használata is mutatja. Ez a szentírási helyekkel is inkább megegyez, mert az Isten Krisztust első Messiásává s az emberiség közbenjárójává tette, s neki e tisztében utódot nem adott, e tisztességet másnak nem engedi; de ő volt és lesz a legelső és legutolsó megváltó, a miért helyesen mondatik Alphának és Omegának.“²⁾

¹⁾ Explicationes sat. 132—192. ll.

²⁾ „ „ 440—441. ll.

A Szent Lélekről az ó- és ujszövetségből 10 helyre irt magyarázatot Enyedi; én csak a Mózes I. könyve, 1. fej. 2. verséről irottat ismertetem meg, a minek szövege ez: És az Urnak (Enyedi szerint helyesebben: Istennek) lelke lebege a vizek felett.

„Isten lelke alatt némely régi bibliamagyarázók azon erős szelet értették, mely kezdetben a mindenség nagy anyagtömegét körülvéve, azt táplálta és mozgatta, s valóban ez a héber ruach, a görög pneuma és latin spiritus (szellet) szó a Szentírásban szelet jelent. Nem idegen s nem szokatlan magyarázat, a mit a józan ész sem tart megvetendőnek. Mert Mózes előadása szerint akkor a föld vízzel ugy el volt özönölve és vegyülve, hogy ki sem látszott, sőt örvényében csaknem elmerült; tehát a víz megapadása szükséges volt, hogy a föld megkeményedjék s a vizekből kiemelkedhessék. A szél pedig hathatósan száraszt. Mert mikor az Isten — írja Mózes — a Verestenger vizét el akarta változtatni, egész éjen át a vizek elapasztására rendeltetett szél fujt. Nem csoda, hogy Isten a világ teremtésénél is a föld és víz elválasztására a szelet is szolgálatába vette.

„Hogy e bibliai mondáson — némelyek szerint — nem a szél s nem a lég, hanem a Szent Lélek lenne értendő — a mint Enyedi véli — könnyen megczáfolható.

„Azt állítják ugyanis, hogy Mózes nem említi, hogy akkor még lég és szél lett volna. De ebből annak nem léte nem következik: mert Mózes nem sorolt elé a mi teremtett, mindent egyenként, így az anyagokat, érzeket s több mást; ő a teremtésnek csak rövid történetét írta meg, a dolgok kezdeteit és magvait; mert a ki a kezdetet teremtette, az teremtette a mi abból származott is. Mivel tehát a szél a víz kigőzölgéséből s a lég mozgásából származik, és így a kettő a szél oka és anyaga, és mivel a vizet és levegőt Isten teremtette, következik, hogy ugyanakkor a szél is létezhetett. Vannak, a kik az Isten lelkén nem lényt vagy személyt, de erőt, hatalmat és hathatóságot értenek. A felvett szentirási hely tehát jelenti Isten teremtő erejét, mely melegítette és táplálta ama rendetlen és zagyva anyagtömeget, elkészítvén alakulásra és létesülésre. Hogy e nézet miért lenne elvetendő — ugymond Enyedi — át nem látja... Egy más nézet szerint Isten lelke alatt a tűz értendő. Isten — szerinte — az első napon a földet, vizet, levegőt (helyesebben: eget, mert itt e szó értendő, a mit sok szentirási hely igazol) és tüzet, az ugynevezett elemeket teremtette, bárha Mózes csak hármat említ is t. i. a földet, vizet és eget, vagy levegőt. Hogy lehetséges — kérdi Vasellus — hogy a tűz elemét egyidejűleg meg ne teremtette volna,

a mi a termés és nemzés alapeleme? Midőn Mózes írja, hogy az Isten lelke lebegett a vizek felett, bizonyára a tűz elemét értette, melyet helyesen nevezhetni léleknek (spiritus) finomságáért és vékonyságáért, a melynél fogva legközelebb jár a lelkek természetéhez. S ha a szél, mely a tűznél sűrűbb, léleknek neveztetik, miért ne nevezetethetnék a tűz? A szentírásban sok helyen mondatik a lélek tűznek, így a CXLIV. Zsoltárban: Megfuvalt a tűz és megereedtek a vizek; így a Prédikátorok könyve 1. fejezetében a napról az van mondva: megy a lélek és a maga köreibbe visszatér. Itt sokan a szelet, mások a levegőt értik, de inkább érthető a tűz, mert sem a szél, sem a lég, de a tűz melege megy körül a nappal, s annak sugarait mindenüvé követi. Ugyanez író azt is megjegyzi, hogy a tűz elemének a világban sehol sincs bizonyos helye, de szétszórva és szétömölve mindenütt meg van, s mintegy az elemek lelke, mely éltet és mozgat mindent. A nélkül minden összetömegesülve, mozdulatlan és halt lenne; fő tulajdonságai a fény és anyagtáp, a melyek életét adják. Ezért melegítnek a nap sugarai, nem mintha maga lenne meleg, vagy ő bocsátna le fölülről meleget; de mivel a tűz természete szerint szereti a világosságot, s attól vonzódik, a megvilágított hely az ő hozzájárultával megmelegszik. Ezért minél bővebb valahol a fény, annál több a meleg, mely mindenütt szétömölve, lelkesít, termékenyít, s a vizet képessé teszi arra, hogy abban élet támadjon. A víz magára hagyva, összetapad, megkeményül, megfagy, megáll, mozdulatlaná lesz, sem nem szül semmit, sem a megszületettet fenn nem tartja, mert a hideg a test és halál atyja; fölmelegedve ellenben tűz által a víz, folyóvá, mozgóvá lesz, állatokat fogamsztat meg és nemz. Midőn Isten a más három elemet teremtette, hozzáadta a negyediket, hogy melegeivel a durva tömeget táplálja, s ne engedje összetömörülni, de inkább hogy olvadjon meg, melegüljön át s termékenységre és nemzésre legyen alkalmassá. Isten tehát a tűz által a durva, hideg, rendezetlen anyag-tömeget mintegy elkészítette termékenységre és szülésre, a mit Mózes is e jó kifejezéssel magyarázott meg: *a lélek lebegett a vizek mélységei felett.*

„Vannak, a kik a lelket lényeknek (substantia) s az Isteniség harmadik személyének mondják. De ennek alaptalanságát maga a Mózes szava kifejezi. Ő nem mondja, hogy az a lélek, a mi a vizek felett lebegett, Isten volt, de azt, hogy Isten lelke volt, a mivel a kettőt világosan megkülönböztette. Áron vesszője, Mózes botja nem Áron s nem Mózes. Isten lelke sem mondható Istennek. De különben is Mózes azt mondja, hogy a lélek, nem pedig azt,

hogy az Isten táplálta e vizeket. Elhez még megjegyzendő, hogy Mózes szerint a lélek csak a vizeket táplálta, nem az eget és földet is, pedig ezeknek is szüksége van Isten fentartására és gondviselésére. Ebből látszik, hogy itt nincs szó Isten általános gondviseléséről és táplálásáról, melylyel a teremtett dolgokat fentartja.

„Miután — így végzi e tárgyat Enyedi — e szentirási helynek több magyarázatát elősorolta, melyeket részint a szentírás tanúsága, részint több tudós férfiak tekintélye és érvei is megerősítnek, ki tagadja, — kérdi — hogy sokkal biztosabb és helyesebb, hogy kiki azok valamelyikét fogadja el és kövesse, mint az utóbbit, mely sem magában nem áll meg, sem érvek nem támogatják. Hogy ez kétes, kérdéses és ingadozó — hogy élesebb szót ne használjak, mondja Enyedi — még a legvakabb sem állíthatja.¹⁾

A Szent Háromságról Enyedi6 szentirási helyet magyarázott meg, én ebből is csak egyet, Szent János apostol I. levele 5 fejezete 7-ik versét ismertetem meg. A szöveg ez: Hárman vannak, a kik bizonyosságot tesznek az égben: Atya, Fiu és Szent Lélek, és e három egy.

„Hogy ezt a gyanus helyek közé kell számítanunk, csak a legszemtelenebb és a legtudatlanabb tagadja, mert ez a legtöbb görög és latin Codexben, ugyszintén a szyriai és német bibliai kiadásokban sincs meg. Abban tehát semmi bizonyító, vagy czáfoló erő nincs. De ha megengednők is, hogy ezt János valóban írta, semmit belőle kevesebbé meg nem lehetne bizonyítani, mint az egy Isten három személyiségét. Az apostol célja annak megbizonyítása, hogy az örök élet abban áll, hogy Jézust higyjük és állítsuk Krisztusnak vagy is Isten fiának, s ezt 3 égi, 3 földi bizonyítékkal igazolja. Azon nézetet, mintha e szóban: és e három egy, a mihez a három égi bizonyosság van csatolva, az apostol azt mondaná: „az Atya, Ige és Szent Lélek ugyanazon lényegü“, megczáfolja az apostol célja, sok trinitáriusnak vallomása és a józan ész. Az apostol célja nem az, hogy az Isten lényegéről [essenti a] szójjon, hanem hogy megmutassa, hogy a Jézus Krisztus Istennek fia, s e vallásban van az örök élet. Erasmus, Calvin, Beza, Remigius és sok háromságtisztelő nézete az, hogy itt az egyetértésről és nem a lényeg és természet egységéről van szó; ha erről lenne, akkor a lélek, viz és vér is egy lényegü lenne, mert azokról is mondja az apostol [I. levele 5 fej. 8. v.], hogy

¹⁾ Explicationes sat. 9—14. II.

egyek; tehát balgatagság azt erősíteni az Istenről, Igeről és Szent Lélekről.

Azon jezsuitai állítás, hogy itt János az égi bizonyságok felhozásával a Krisztus istenségét, a három földivel emberségét akarta megerősíteni, haszontalan hazugság; mert az apostol sem itt, sem az előbbi vagy utóbbi versekben Krisztus istenségéről semmit sem szólt, nem állított s nem álmódott. Mindhárom bizonyságátétel czélja az, hogy bebizonyítsa, hogy a Jézus a Krisztus. Ama másik állítás is, hogy a Krisztus szájából a Szent Lélek, oldalából vér és viz folyt ki, az ő emberségét jelenti, szintén oktalan, azok mind Krisztus halálát tanúsítják. Mert a mikor a lélek elszáll, s az oldalból viz és vér ömlik ki, az a testi halál bizonyos jele. De nem is az iránt volt kétség: vajjon Jézus ember-e? de az iránt, vajjon Krisztus-e? és Messiás-e? Itt tehát az emberséget igazoló bizonyítékra nem volt szükség, s az apostol itt nem erről vitatkozott, de Jézus méltóságáról és felségéről, a mi nem az ő emberi voltában, de abban állott, hogy ő Krisztus és Isten fia. De ha megengedjük is, hogy e három ugyanazon lényegű, azért a lélek, vér és viz egy lényegű lesz-e? Bizonyára senki sem oly oktalan, hogy a szájából kilehellett lelket s az oldalból lefolyó vizet és vért egy lényegűnek tartsa. S ha ezek azért, hogy egyeknek mondatnak, nem egy lényegűek, a mint hogy nem is azok, szintugy az Atya, Ige és Szent Lélek is azért nem lesznek egy lényegű, hogy egyeknek mondatnak. ¹⁾

Az olvasó előtt áll tehát mintegy dióhéjba szorítva Enyedi azon nagy műve, mely a theologusok figyelmét egy századnál tovább foglalkoztatta. Egész irodalom keletkezett róla, melyből, csak igen, kevés esik a mérleg magasan lebegő serpenyőjébe, a többi, s csaknem az egész *Enyedi-irodalom* a kritika, megrovás, kárhoztatás, gyalázás és itt-ott a hatalomnak ellene ingerlése, alá nyomott serpenyőjébe van nagy tömegre, egész garmadába gyűlve. A mennyiben időm s módom volt rá, egybeállítva látandja az olvasó hátrább a támadókat, s a támadások nagyobb és fontosabb részét, egy-két nyomósabb bírálattal együtt, tömör s lehetőségig rövid kivonatokban.

Enyedi műve megczáfolására a r. katolikus és nem-katolikus tudósok és írók egész sora állott ki a küzdőterre.

Tudományos tekintetben legnyomósabb bírálója Martini Jaka b, Würtembergi akadémiai tanár, trinitárius író, — De Tribus

¹⁾ Explicationes stb. 425—427. l.

Elohim¹⁾ című könyvében, melynek előszavát megismertetem azért, mert a bíráló csaknem bámulatát fejezi ki az új Photiniánusok s köztük Enyedi theologiai nagy készültsége irányában. Hagyjuk őt magát szólani.

Ajánló levelében elmondja: „mily nehéz és veszedelmes eretnenségekkel küzdött Krisztus egyháza az újszövetség kezdete óta; de mindezeket csak játéknak fogja találni az, a ki a hajdani Photinus által az egyházba behozott eretnenséget összehasonlitja azokkal, a melyeket századunkban némelyek, és pedig a mi egyházunkból kiválva, mintegy a pokolból felidéztek. Ez azon eretnenség, mely az egész keresztény vallás és hit kötelékeit támadja meg akkor, midőn tagadja, hogy Krisztus az Istennek természetes fia, az ő lényéből öröktől fogva született, s ezért született Isten, és tagadja, hogy a világ bűneiért eleget tett; elismeri ugyan, hogy a Szent Lélek az atyának ereje, de azt fecsegi, hogy annak a szentírásban semmi alapja nincs hogy attól külön személy lenne, s mindazt, a mit eddig iskoláinkban és egyházunkban állítottak, ugyanazon szentírásból megrontani és alapjából felforgatni igyekeznek...“

„Megszerezte azért — ugymond — ez új eretnekek műveit: Socini könyvét Vujek és Bellarmin ellen, Enyedi Györgytől az Explicationes sat. címűt, s bebeleni Goslaw Ádám Keckermann ellen irt czáfolatát, a melyeket szorgalmasan megolvastván, egészen másoknak találta, mint a hogy mások megismertették volt vele, mert a kiket ő a görög és zsidó nyelvben ostobáknak és tudatlanoknak (bardos et plumbeos) vélt, azokat e tudományokban nem közönséges jártassággal bírónak tapasztalta, annál nagyobb bámulatára, minél nagyobb sophisták és csűrő-csavarók ők, elannyira, hogy méltatlanság ily tudós férfiakra ily vélemények, mondhatni káromlások szörnyeit és csodáit fogni. A miket így elgondolván, másképp kezde — ugymond — felülük gondolkodni és itélni, hogy t. i. ezek az orthodox egyháznak nem oly ellenei, a kiket meg kell vetni, mint czáfolatra nem méltókat, sőt inkább olyanoknak, a kiket mindenképen meg kell czáfolni és legyőzni; mert nem hiszi, hogy az ördög soha támasztott volna oly eretnekeket, a kik oly ravaszul és csalárdul ferdítették volna el a szentírás értelmét, s hogy

¹⁾ Jacobi Martini, Professoris Academici (Logices et Philos.) De Tribus Elohim Liber Primus Photinianorum Novorum et cum primis Georgii Enyedini Blasphemiis oppositus. A MDCXIV. Prima Editio. MDCXIX. Secunda Editio. Én az utóbbit használtam, alakja 8-adrét 1—431 l. Indexxel. M. Nemzeti Múzeum. Polem 4536 d.

mindazt, a mit ők eddig hitők alapjának tartottak, oly látszatos ürügyek alatt s hasonló helyeknek összevetése által vonják kétségbe, saját eretnokségüket oly csodálatosan elpalástolják, és a szentírás tekintélyével tekervényesen és álokoskodólag más színbe öltöztessék. Ezek — ugymond — nem olyanok, a kik a kérdések külső héjján fennakadnak, de bele kívánnak hatolni a szentírás velejébe, s nem a fordításokból, de az eredeti görög és zsidó szövegekből veszik érveiket, a melyekkel vagy a maguk eretnokségét látszó igazsággal támogatják; vagy ellenfelök állítását s szentírási magyarázatait czáfolják meg, úgy, hogy ő meri erősíteni, hogy ez ellenség ellenében szerencsével senki nem fog harcolni, a ki e fegyverekkel felkészülve nincs, t. i. teljes vitatkozási s az ellenfélt sarokba szorító ügyességgel, mind a görög, mind a zsidó nyelv ismerésével, s a szentkönyvek teljes és szorgalmas olvasásával, hogy a szent történeteket és dolgokat jól tudja, a bibliai textusokat szeme előtt és emlékében pontosan birja, azokat megakadás és késedelem nélkül idézni képes legyen, s egy helyet a másikkal összehasonlítani, egyiket a másikkal megmagyarázni s aztán a szöveget, mint szintén az egyes szók erejét és értelmét helyesen és velősen előadni képes legyen.“

Ennél kedvezőbbben s több igazságérzettel theologus ellenfeléről nem szólt.

Itt a német tudós átmegy Enyedi művére s czáfolata első fejezetében e három tételt állítja fel: „Az Istenség első személye az Atya, a ki nem mástól van s fiát öröktől fogva szülte; második személye a Fiu, a kinek személye az Atyától van örök és megfoghatatlan nemzés szerint, s a ki az emberiség megváltója az örök életre; harmadik személy a Szent Lélek, mely az Atyától és Fiutól öröktől fogva és megfoghatatlan módon származott, a ki a mi megszentelőnk az örök életre.“ Szerinte tehát az Atya, Fiu és Szent Lélek egy állatu vagy lényü, de három külön személyü Isten. Ennek több lapon át fejtegetése után, előadta a hit tárgyait, tételenként megmagyarázta az apostoli hitformát, (Hiszek egy Istent stb.), s így áttért Enyedi műve czáfolatára, a mit I—XXXV. fejezetben végzett el,¹⁾ komoly-

¹⁾ Az I. fejezetet előbb ismerttettem.

II. fejezet. Megbizonyítása, hogy az Isten lényében egy.

III. V. VI. VII. „ Az Isten lényi egységében az Elohim szóból folyólag bizonyos többség van.

IV. fejezet. Enyedi csalódásainak vizsgálat alá vétele.

VIII. „ Enyedi haszontalan fecsegéseinek (φλυαρία) megvizsgálása, melyeket a Genesis 1 fej. 26 verse ellen irt.

sággal, durva és sértegető kifejezések, személyeskedés nélkül, végig tárgyilagosan. A tér sem engedi rá kiterjednem; de nem is látom szükségesnek, mert a két tudós theologiai álláspontja és nézetei homlokegyenest ellenkeznek egymással, a figyelmes olvasó ha elolvasta az Enyediből általam idézetteket, itt látja a vita kiindulási pontját,

-
- IX. fejezet. Hasonlók, a miket a Genes. 13. fej. 3 verse ellen felhoz.
 X. „ En y e d i n e k a Genes. XI. tej. 4. verséről irt magyarázatának megczáfolása.
 XI. „ En y e d i n e k Genes. XX. fej. 13 versére irt magy. czáfolata.
 XII. „ Az Isten lénye egységében bizonyos többség létezésének a J e h o v a szóból bizonyítása.
 XIII. fejezet. Ugyanezen többség bizonyítása a Genes. XIX. fej. 24 v.
 XIV. „ En y e d i álokoskodása, a mikkel a Genes. előbbi fejezetét és versét megrontja.
 XV. fejezet. Ki volt a Genesis XVIII. fej. 2 versében említett 3 férfi?
 XVI. „ En y e d i ezt illető ellenérveinek előadása.
 XVII. „ Felelet En y e d i 1. 2. 3. és 5. érveire.
 XVIII. „ En y e d i 4-ik érvének visszautasítása.
 XIX. „ Bebizonyítása, hogy az En y e d i által idézett szentirási helyek nem bizonyítják, hogy a J e h o v a név a Jeruzsálem hegyének tulajdonittatik.
 XXI. fejezet. Osterodus tanait czáfolja.
 XXII. „ Előszámitatnak En y e d i hamis állításai a Genes. 19. fej. 24 verse ellenében.
 XXIII. fejezet. Visszautasítása En y e d i erre tett második állításának.
 XXIV. „ Megczáfolása En y e d i 3-ik állításának ugyan arról a fejezetről és tárgyról,
 XXV. fejezet. Megerősítése az isteni személy többségének a CX-ik Zsolt. 1 verséből.
 XXVI. „ Megmutatása annak, h. a CX. zsoltár 1 verse nem másról szól, mint az Isten fiáról vagy Messiásról.
 XXVII. fejszet En y e d i álmadozásai az előbbi Zsoltárról.
 XXVIII. „ Felelet En y e d i Zsoltármagyarázatának első részére.
 XXIX. „ „ „ „ utolsó részének első tagjára.
 XXX. „ „ „ „ második tagjára.
 XXXI. „ „ „ „ ugyanannak harmadik tagj.
 XXXII. „ „ „ „ negyedik tagjára.
 XXXIII. „ Felelet azokra, a miket En y e d i a CX. Zsoltár 4 verse ellenében vitat.
 XXXIV. fejezet. Megfejtése a XII. fejezetben felhozott többi helyeknek.
 XXXV. „ Megmutatása az Istenben való többségnek az által, hogy a szentírás összefoglaló szólásmóddal él és több Istent kapcsol össze.

Összehasonlítva ezt az Enyedi könyvével, kitűnik, hogy Martini az előbbinek 167, illetőleg 128 szentírásbeli helyre irt magyarázatára 35 fejezetben irta meg feleletét vagy czáfolatát.

s egyéni ítéletét megalkothatja. Szakember megolvassa Martini könyvét s így jut célhoz. A vitás kérdés ez alkalomból eldöntése sem napirenden és actualis szükségünk közt nincs, sem a mai miveltség által létrehozott felekezeti egyetértés és belső béke ilyesmivel felzavarása nem lenne indokolt. Ennyit tudni a két állásponttól annak, a kit a dolog érdekel, elég.

Martini könyve végén a Socinianusok ellen is terjedelmes czáfolatot irt két könyvben és több fejezetben. A vita tárgya rokon az előbbivel, a theologiai álláspont a mai exegetika és természettudomány hódításai által rég tul van haladva; az érdeklődő olvasókra nézve itt is elégnek tartom a könyvre ráutaló megemlítést.

A r. katolikusok részéről — a mint Uzoni F. István írja — a római udvar Pennalosa Ambrussal iratott rá czáfolatot, a vaticáni könyvtárban közhir szerint Enyedi eredetijével együtt ily czim alatt van meg: „Diabolus sive Leo invictissimus.“¹⁾ Én e bejegyzést ily alakban nem tartom lehetőnek, s csak azért közlöm, hogy illetékes helyről megigazíttatván, ne maradjon fenn forrásaink közt ily — tán elfogultság szülte — téves értesítés a késő idők számára.

Külföldi írók közül megemlitem B. Justus Feuerbornius Enyedi ellen irt művét, (Anti-Enyedinus pestilentissimo libro Enyedii Georgii oppositus), mely előbb 1654-ben jelent meg Giessenben, 1658-ban másodszer.²⁾ Irt ellene Weissmann, s a mint Baillet állítja, műve 541. lapján azt mondja róla: „elmés és tetszetős mű, de a legbátrabb meghamisítója a Jézus Krisztusról és Szent Háromságról való theológiának. Enyedi veszedelmes író és olyan, a ki képes az elméket félre vezetni.“³⁾ Irt Enyedi ellen Thummius Tivadar s egy más kérdésben Pelargus, s kiadta 1593. Odera melletti Frankfurtnban.⁴⁾ Ruarus Márton is — bár unitárius — ellenkezik vele, a keresztség kérdésében.⁵⁾

A hazai ágostai hitvallású írók közül Pinxner Endre nagy-szebeni szász írónak Apodemica czimű könyvét említem meg,⁶⁾

1) Histor. Eccles. Lib. I. Vol. I. 296 l.

2) Baillet. Tom. II. Antiann. 11.

3) Vogt. Catal. libr. rarior. sat.

4) Vogt. „ „ „ „

5) Vogt. „ „ „ „

6) Andreae Pinxneri Cibiniensis Transsilvani Apodemica ex Transsilvania per Pannonium, Anstriam etc. suscepta. Wittembergae, 1694. 12. 1—194 lap.

melyben külföldre indulva, Enyeden is átmegy, megemlékezik Enyedi Györgyről, s számos más nagy botlásai közt írja, hogy Enyedi, Socini Lelio azon 40 olasz szabad gondolkozású társa közé tartozott, a kik Olaszországban a legelső hitújítást kezdték... Enyedi ekkor még nem is született volt... Bármily felületes tarlózat Pinxner műve, még sem átálja megrovólag említeni Enyedi *Explicationes* című művét, a miről ő itélni nem képes. Állításai közt új az, hogy Blandrata lett volna, a kit ama korban a polemikus írók és hitvitázók *Spiritus Belgae* néven gyakran emlegettek. Vajjon nem téves ez is? Pinxnerrel közös az azon korban külföldi egyetemeken tanuló szász theologusok ama hibája, hogy hazájuk dolgairól felületesen irnak, a szász felsőbbeknek hízkelnek, műveik kritika nélküli böngészet, nem forrástanulmány, önnagyozolás s fajuk emelése, nem komoly tudományos törekvés gyümölcsei.

A magyar theologusok és írók közül a legterjedelmesebb czáfolatot Gelei Katona István erdélyi ev. reform. püspök írta, 1645. ¹⁾ Előszavában hosszasan adva elő: mikor? hogy kezdődött az egyházban a Krisztus Istenségének és a Sz. Háromságnak tagadása? kik voltak e veszedelmes eretnecség kezdői és folytatói? előszámlálja azokat a régi keresztény írókat és szent atyákat, a kik az apostolok ideje után a Háromságot hitték, tanították és védelmezték, ilyenek voltak: Szent Pál, Ignác püspök, Justinus és Irenaeus mártýrok, Eusebius, Alexandriai Kelemen, Tertullianus, Origenes, Cyprianus stb., valamint azokat is, a kik ezzel ellenkezőt hittek és tanítottak, s hitöknek szintén vértanúivá lettek, ezek voltak: Cerinthus, Ebion, Theodoretus, Nephor, Artemon, Arius, Samoseta Pál, Photinus, az újabb

---

¹⁾ Titkok titka, az az: Az öröktől fogva való, magától önszinte való és megoszladozhatatlan egységű, Jehovai természetben lévő és élő, állatval, hatalommal és méltósággal egyenlő Elohim személyeknek három többségek felől való mennyei titkos tudomány, Gelei Katona Istvántól, az erdélyországi igaz keresztyén Ekklézsiáknak püspökjöktől és a Gy.-Fejérvárinak első rendű tanítójától. Kinyomatott Gyula-Fejérvárott. Az ige megtestesülésének MDCXLV. esztendejében, 4-edrét 1—1073. l.

A czimlapján levő jegyzést, a mi a könyv birtokosát és egykori árát mutatja, ide igtatom: „Sum possessor hujus libri Joannes cognomine Székely de Herepe, Emptus A. D. 1661.“

Az I. könyv végén a 642 lapon e bejegyzés van: „Est Johannis Szent Miklósi A. D. 1694. die vero 1. junii, emptus denar. 84, Szent Gerliczini.“ Ez a II. könyv végén is meg van, szó szerint így... Engem ez kedves szülőföldem nevéért is érdekel.

Az író.

időben: Socini, Gentilis, Blandrata, Dávid Ferencz, s ezek legutolsó eretnektársa Enyedi György, a kit az unitáriusok Platojoknak tartnak s kevélyek nagy tudományával, pedig ha értelemmel bírnának, inkább szégyenlenék helytelen okoskodását.¹⁾ Enyedi-nek bőven kijut e könyvben a gyalázásból, püspök és irótársa őt ostoba számárnak írja,²⁾ más helyen hazugnak.³⁾ Enyedi epicureismus és atheismus Dávid Ferencz dögleletes eretnekségéből származott — írja Gelei — a ki azt tanította, hogy a ki Krisztust imádja és segítségül hívja, olyat tesz, mintha a meghalt szenteket hívna segítségül. Ezek az Istent igazán se nem ismerik, se nem tisztelik, a Fiut nem hiszik természet szerinti Atyának, hanem csak kegyelembelinek, nem tartják öröktől fogva valónak, hanem csak idő szerintinek, tiszte szerénti Istennek, s nem is úgy tekintik, mint magában való, de csak mint azzá tett Istent. (Deus Factus). Csúfosan tisztelték ezek a Krisztust — mondja Gelei — mindaddig, míg a fejedelem (I. Rákóczi György 1638.) a kolozsvári Ötvöst (a ki a Krisztus nem imádása mellett nyilván megmaradt), ezen káromlásáért Déésen kövekkel agyon vereté. Ázóta mégis valamit szelidültek, de újabban ismét igen meg kezdték eresztetni nyelvöket . . . A Szent-Lelket pedig valami éltlen, személytelen erőnek és ajándéknak állítják. Ők az üdvösséges titok felől merő testi módon vélekednek, nemcsak a közönséges, de a tudós emberek is. Enyedi György, az ő nagy rabbinusok, ő az anthropomorphisták, a dolgok egészen emberies felfogásu iskolájában tanult, sőt szívében merő zsidó volt (534 l.); ő az Atyának szülését, és a Fiunak ő tőle való születését többek közt azon okból tagadja, hogy a nemzés erőtlenség és halandóság jele, és azt az egereknek, nyulaknak, ürgéknek és verebeknek példájokkal erősíti, melyek hitvány, megvettetett, rövid életü állatok, mert felettébb tenyésznek; ellenben az elefántok, oroszlánok, saske-selyük hosszú életü, erős állatok. Tehát az erős és örökké élő Istenhez a nemzés nem illik . . . Egek, reszkessetek meg! Uram Isten, ne tulajdonítsd vétkül, hogy ezt csak le is irom. Pogány ember volt ez, pogányabbul beszél a törököknél is, a kik azt mondják, hogy az Istennek nincsen fia, mert nem volt soha felesége; holott ez az ördög tagja az Istennek nemzése és szülése felől nem is úgy gondolkozik, mint az embereknek tiszta szaporodásáról, hanem mint a legnemtele-
lenebb oktalan állatoknak fajzása felől! Oh Gehenna tüzével meg-

¹⁾ Titkok titka stb. 254. l.

²⁾ " " " 427. l.

³⁾ " " " 728. l.

tisztítandó tisztátalan lélek! Oh a kegyes elméket még csak gondolatjával is megfertőztető eretnek vélekedés! Méltó volna csak azért az istentelen káromkodásért ezt a lelket mételyesítő dögleletes könyvet mindenünnen összekerestetni, és a kolozsvári perengér alatt egy rakásba hányatván, a hengérrel, mint a garabonczás könyveket Efe-susban — mindenek előtt megégetni. . . . A czáfolat így végződik ; „Az egységes állatu és három többségü örök isteni személyeknek, az Atyának, a Fiunak és Szent Léleknek adassék egyenlő dicsőség, tisztesség mind az angyaloktól s mind az emberektől, földön, mennyen, mindörökké Amen, Amen.“¹⁾

Irt volt Gelei Enyedi ellen egy más művet is²⁾, de ez írótól, elég, a mi közölve van.

Két vaskos könyvet irt Enyedi kisded művére Melotai Nyilas István, szathmári ev. ref. pap és a Tiszán inneni egyházak, püspöke 1617—1622-ben. Az elsőnek czime: A mennyei tudomány szerint való Írtovány³⁾ stb., a másodiknak: Speculum Trinitatis.⁴⁾ Az elsőben a tudós szerző a hit ágazatairól szól, I—XXII fejezetben, azután az Istenről való tanuságokat vagy articulusokat adja elé kérdésekben, tovább a második személyről, Krisztusról tanit, megint tovább a Szent Háromságról, a Személyek egyenlőségéről, fő és alrészekre osztva, végre az Istennek természetéről XXIX—XXXIII alrészen, 1—480 4-edrét lapon.

¹⁾ Titkok Titka stb. 1073. 1.

²⁾ Praeconium Evangelicum stb. Tom. I. Alba Julia . . . Loca controversa corruptelis errantium, quam veterum, quam recentior. mascule vindicata s. a. t.

³⁾ A mennyei tudomány szerint való Írtovány, melyből a veszedelmes tévelygéseknek és hamis vélekedéseknek kárhuzatos tövises bokrai az Istennek szent igéje által kiirtogattatnak és az igazságnak üdvösségtermő Ágazatai erős beoltásokkal helyben hagyattatnak az Istennek dicsőségére és az Anyaszentegyháznak üdvösséges tanuságára. Irattatott Melotai István szathmári lelkipásztortól s a Tiszán innen levő egyházi szolgáknak superintendense által. Debreczenben Nyomatta Lipsiai Pál 1617. Előljáró beszéd. Epigrammák Melotaihoz. A kegyes olvasónak üdvözet. A könyv tartalma 1—480 ll. M. Nemzeti Muzéum Polem./1745. szám alatti példánya szerint. Czimlapján ez áll: Valentini Radecij. Ugy látszik, Kolozsvárról került a Jankovich-gyűjteménybe, s onnan mostani helyére.

⁴⁾ Speculum Trinitatis, azaz, Szent Háromság egy bizony örök Istennek a Bibliában a zsidó Bölcsenek és Pátereknek Tanubizonyságtételekben az nagyvilági Conciliumoknak értelmekben és az példákban való tekintetes maga kimutatása, melyekből stb. Ebből ennyi elég tanuságra és bírálat végett.

E könyv Dávid Ferencz és Sommer János *Krisztus nem imádásáról* írott könyvei ellen van írva, a vége felé, 369 lapon tér írója Enyedire azon kérdésben: Krisztus előtt minden térd hajoljon meg, Melotai szerint nem neki, de az Istennek. Hosszason adja elő előljáró-beszédében, hogy kezdődtek el a hit dolgaiban a tévelygések az apostolok halála után; említi Simon jeruzsálemi püspököt, Cleophas fiát, a ki vértanuságot szenvedett Kr. u. a 108-ik évben; czáfolja a régi eretnekek közül főleg Samoseta Pált; ezután átmegey az újabbkoriakra: Dávid Ferenczre, Sommer Jánosra, Enyedire, a kik ellen a mennyei tudományt rajta kívül még élő szóval és írással bátran védelmezték Kopácsi István, Sztáray Mihály, Siklósi Mihály és többen. De mivel ez új eretnekek mégis nem átalják tudományukat jónak, hitöket istenesnek, apostolinak és réginek irni és kiáltani, azért írta Melotai könyvét, hogy az ő tudományának igazsága, az ellenfélnek hamissága világosságra jöjjön.¹⁾ Második művét az olvasóhoz intézett előszóval kezdi, melyben inkább a gúny fegyverét használja, Enyedit okosságát fitogtató embernek s oly feneketlen örvény-elméjünek²⁾ mondja, a kivel semmi bokrokat bűvó vadász nem érne, a mint ő bűvja a hamisság bokrait az Istenség rontására czélzó vélekedések vadászásában³⁾; Enyedi csak régi eretnekségi regéit regéldegeli,⁴⁾ s a szentatyák helyett pogány görög és római írókkal bizonyít, Menandert és Epimenidest idézi, s Homerost hozza fel a Szent-Háromság egy Isten ellen; őt elfordult lelkiismeretünek, vallását tekergő vallásnak és színlelésnek nevezi; Blandratáról így nyilatkozik: „tudjuk ki volt ama betegek után leskelődő, temető töltő körpiczes,(?) Blandrata György; ismertük amaz udvari csél-csap, állhatatlan elméjü, hitről-hitre vetemedő varga fiát, Dávid Ferenczet; végre megvető szánakozással fakad ki Erdély ellen, így kiáltva fel:

Erdély elérettél, tévelygésbe estél,

A sok elegy-belegy hittől részeg lettél.“⁵⁾

Az ev. reformáltak közül irtak még czáfolatot Enyedi műve ellen Almási András és Tályai Mátyás, Tályai Mihály pedig Enyedi és Socini ellen együtt. Legelkeseredettebb ezek közt a Szentkirályi Benedek czáfolata, melynek czime: „Védelme az

1) Előljáró beszéd

2) Speculum Trinitatis stb. 57 l.

3) „ „ „ „ 120 l.

4) „ „ „ „ 458 l.

5) „ „ „ „ 60 l.

ujszövetség azon helyeinek, melyek a Fiu és Szent Lélek Istenségét és a Szent Háromság Titokzatos voltát megerősítik, s mely Enyedi Györgynek — a mint ő nevezi — Magyarázatok, azaz szentirási meghamisítások czimű könyve ellen iratott¹⁾

Ötödik műve 1592—1597. közt a lengyel ekklézsiák 1574-ki Katekéziséhez irt magyarázata, a melyet Warga Lajos sárospataki hittanár: A keresztény egyház történelme czimű műve II. kötete 343. lapja 11-ik jegyzésében hoz fel,²⁾ nem említve: látta-e azt? vagy csak olvasásból van róla tudása? Elöttem úgy tűnik fel e könyvczim és a tudós író jegyzése után a dolog, mintha e könyv és az alábbi első jegyzés 1. pontjában levő egymással nem mindenben egyező két mű egy és ugyanaz lenne, s a különböző czimmeghatározás oka az, mert a kik irtak róla, azt nem látták. Mindezt csak egy erre fordított külön tanulmány lenne képes tisztázni. Nekem a távolból a megemlítéssel s fogyatékos összehasonlítási észrevétellel meg kell elégednem.

¹⁾ *Vindicatio Locorum Veteris Testamenti aeternam Deitatem Filii et Spiritus Sancti, Mysteriumque S. S. Trinitatis confirmantium, adversus Georgii Enyedini librum (ut vocat) Explicationes i. e. Corruptelas in Scripturis instituta. Marpurgi, apud Paulum Egenolph 1619. Recusa Hanoviae 1624. Histoire Critique des principaux Commentateurs de Nouveau Testament par Richard Simon, à Rotterdam, 1693. 4. pag. 865.*

E helyen meg vannak említve Sandius és Czwittinger után Enyedinek nagy művén kívül állítólag következő kisebb művei is: 1. *Explicatio Locorum Catechesis Racowiensis.* 2. *Praefatio in Novum Testamentum Versionis Germanicae Racowiensis Smalci, Crellii et Stegmanni.* 3. *De Divinitate Christi,* Scherzer után. 4. *De Providentia Dei.* Ezt Richard Zeltner-től vette át.

Uzoni Fosztó I. is említi ily czimű művét: *Praefatio in primam Catechesim Racowiensem* (Histor. Eccles. L. I. V. I. 296. l.) Én ezt az előbbi 1. pont alattival, s a Warga Lajos tanár által említettel egynek gondolom.

²⁾ *Catechesis et Confessio Fidei Coetus per Poloniam congregati in nomine Jesu Christi Domini nostri Crucifixi et resuscitati.* (Cracoviae, 1574.) E mű szerzője némelyek szerint Pauli (akkor krakkói esperes), mások szerint Schomann (akkor krakkói prédikátor) volt; az egész 6 szakaszból áll: I. *De Deo et Jesu Christo.* II. *De Justificatione nostra.* III. *De Disciplina.* IV. *De Oratione.* V. *De Baptismo.* VI. *De Coena Domini.* Egyes kérdéseket közöl Gieseler i. m. III-ik könyvében, a 2. r. 44. 48 ll. A műhöz magyarázatot irt (1592—1597) Enyedi György unitárius püspök. Warga Lajos, fennemlített művében.

Hatodik műve Balásfalvi Cserényi Mihály Szent és megszólíthatatlan Háromságról írt könyvének¹⁾ czáfolata, mely öt fejezetben 49 állítást foglalt magában, az I. fejezet szólott az isteni eljárásról, 2. az isteni személyek egységéről és többségéről, 3. az isteni személyek viszonyáról, 4. az isteni személyek tulajdonságairól és ismeretéről, 5. az isteni személyekről általánosan és különösen. Eműve csak kéziratban maradt fenn, mint szintén a következő.

Hetedik is, melyet Szilvási János ellen írt, melynek eredete s rövid foglalata ez. Visszatérvén a külföldi egyetemekről Szilvási, a hová az unitárius egyház költségén mint unitárius növendék küldetett ki, de ő haza jött után — visszafizetvén a rá fordított költséget — ev. reformált hitre tért s egy alkalommal az Efezusiakhoz írott levél 4. r. 1—6. versére alapított kemény támadó beszédet tartott az unitáriusok ellen. Ezt Enyedi megtudta, s 1593. octob. 17. ugyanazon szentirási helyet véve fel alapul, annak helyes értelmét egy templomi beszédben a szentirásból megmagyarázta s Szilvási beszédét megczáfolta; később deákra fordítván, neki levél mellett megküldötte. Uzoni F. István birta mindkettőt, de csak a levelet látta szükségesnek, hogy történelmi művébe fölvegye. Röviden ismertetését én is érdekesnek tartom azért, hogy abból Enyedi mély vallásos érzülete s főpásztori jelleme egészen kidomborodik.

Két dolog birt engem e beszéd írására s neked megküldésére — ugymond Enyedi — egyik, mert némelyek, a kik neked háromságos hitedért kedveznek, panaszolták, hogy én abban veled durván bántam; tehát, hogy azt meg ne toldják, vagy másra, mint a hogy én mondtam, el ne ferdítsék. Másik oka, hogy felfuvalkodásodban majd hogy meg nem hasadsz. Hogy tehát erényeidet mint egy tükörben láthasd, szükséges volt a mindjárt következőket elmondani, hogy legalább lábaid rútságát látva, igen magasra emelt taréjodat engedd lesimulni, mert a te beszéded egész Erdély előtt nyilvánvalóvá teszi, hogy te eszélytelen, hálátlan, tudatlan, minden kegyesség nélküli és hűtelen ember vagy. Eszélytelenségedet mutatja az, hogy a midőn az országnak a törvények megtartása, bünbánat és az emberek életének megjavítása szükséges, te a vallásban gyűlölködést és véres visszavonást hirdetsz s hozol javaslatba a főrendek közt elég botorul. Hálátlanságod ismeretes anyaegyházad ellen, mely téged szült, kebe-

¹⁾ Responsio ad Michaelis Cserényi de Balásfalva Assertionibus Scholasticis De Sanctissima et Individua Trinitate. A. D. 1593. 23-a novembris. Uzoni F. István: *Histor. Eccl. Lib. 1. Vol. 1. 295 l.*

leben ápolt, fölnevelt, s a mi vagy, azzá tett, s mégis tőle elpártolsz, ártani kész, de tompa s viperaként mérges fogaidat az ellen fened, s annak méhét mardosni nem rettegsz; tudatlanságodat a felvett helynek helytelen magyarázata eléggé tanusítja; vakmerő bátorságodat igazolja az, hogy te a régi idők legbölcsebb férfiaiival s a mi egykori kegyes emlékü királyunknak a hitfelekezetek közt békét hirdető intézkedéseivel ellenkezőleg, visszavonást hirdetsz s magadat Krisztus urunknál is bölcsebbnek tekinted; istentelenséged pedig abból tűnik ki, hogy Izrael Istenét megtagadva, magad elé imádástárgyul bálványt állítasz, a mit beszédemből bőven meg fogsz érteni. ¹⁾

Erre Szilvási Enyedit kisebbitő és befeketetni igyekvő *Véd-iratot*, illetőleg czáfolatot dolgozott, s arra ő szintén hegyezett tollal irt czáfoló választ. Nem méltó válaszra — írja Enyedi — a mit Szilvási önvédelmére irt, de mivel írta és olvassák, nem engedheti, hogy rajta és az igazságon győzedelmeskedjék. „Az ő durvaságáról panaszolkodik s béketürésről szól — mondja Enyedi; hogy mennyire követi, a mit tanít, megtetszik szavaiból, melyekkel őt disznónak, kutyanak, bitófára ítélt Markalfnak, kétlábu kevély fecsegőnek (*rabula*) nevezi. Ez teszi, hogy Krisztust türelemben, az apostolt tanácsban kövessük, hogy rá egy durva szaváért szekérnyi gyalázatot zúdit. Ő bizonyosan ezt feleli: Enyedi volt a bántalmazó; ámde annak tiszte a béketürés, a ki méltatlanul támadtatott meg. De ha egyéb nem, a keresztény szerénység és a polgári illem vissza kellett volna hogy tartsa e szélsőségtől és dühös kifakadásoktól. Hisz egykor az ő tanítványa volt. Ezt úgy, mint vallását, nem tagadhatta meg; saját lelkiismerete s a friss emlékezet nem engedi ezt meg, hanem ha azt mondja, hogy kevés ideig volt csak, s az alatt sem tanult tőle semmit. De az idő rövidsége e tényt nem dönti meg, ha csak egy hónapig volt is tanítványa, tanítójának jogszerint elismerheti. Hogy képes volt-e tanítani? erre már fennebb el van mondva felelete.

„Ezeket csak azért említi meg, hogy lássa, hogy a hálátlanság bűnét magától el nem háríthatja. Az unitáriusok által rá tett költéség megfizetése nem mentség; mert az azon feltétellel adatott, hogy szerzett ismereteivel nekik szolgáljon. Szilvási ezt elmulasztotta. De nem is azért segítették őt, hogy most dühöngjön ellenök. Rajta betölt: a kit én tápláltam, tudom, hogy egykor ismét ellenem fog kegyetlenkedni. (*Nutritus a me, rursum, scio, saeviet in me.*²⁾)

¹⁾ Kelt e levél Kolozsváratt, octob. 26-án, 1593. Látható bőven ismeretve: *Uzoni F. Istv. Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 300. l.*

²⁾ *Uzoni F. István. Histor. Eccl. Liber I. Volum. I. 300—303. ll.*

A további választ és viszonz választ mellőzöm. Ezekből az olvasó az Enyedi-Szilvási polemiát főbb vonásaiban megismerheti. S nekem csak ez lehetett itt czélom.

Megemlítem még a fennebb nevezetteken kívül azon külföldi és hazai tudósokat és írókat, a kik Enyediről leginkább *Explicationes sat. czimű* hirneves műve alkalmából írtak. A külföldiek ezek: Bauer¹⁾, Baumgarten²⁾, Bock³⁾, Cloppenburg⁴⁾, Jahn⁵⁾, Libderthal⁶⁾, Sandius⁷⁾, Schröen⁸⁾, Walch⁹⁾, Wolebius¹⁰⁾, a hazaiak: Benkő¹¹⁾, Bod¹²⁾, Czwittinger¹³⁾, Horányi¹⁴⁾ és mások.

Ritka mű, mely maga iránt a hazában és azon kívül akkora érdeklődést keltett volna, mint Enyedié. S már ez kedvező ítélet az íróra, az unitáriusoknak méltó büszkeség tárgya. Benne egy alkotó, önálló szellemet s nagy író t birt az egyház.

IV. ENYEDI GYÖRGY HALÁLA ÉS EMLÉKE.

Enyedi nőtlen életet élt; halálát bélköszvény okozta 1597. nov. 24-én, délutáni 4 órakor, élete legjobb korában, midőn még csak 42 éves volt. „E nagy ember halála — írja Uzoni Fosztó István — köz

1) Baueri Bibliogr. libror. rarior. Univers. I. R. 250. l.

2) Baumgarten, Johann. Nachrichten von einer Hall Biblioth. IV. köt. 417—419. ll.

3) Bock, Friedericus Samuel. Histor. Antitrinitarior. I. köt. I. r. 324—335. ll. a hol Enyedi könyvének Előszava és Ajánló-levele, sőt Emlékirata is közölve van.

4) Cloppenburg. De origine et progressu Socin. 21. l.

5) Jahns, Verzeichniss. Vol. I. S. IV. n. 2115. pag. 2337. et sequ.

6) Exeg. Bibliothec. pag. 1015 et sequ.

7) Sandii. Biblioth. Antitrinitarior. 93. l.

8) Schröens Christl. Kirchengesch. seit der Reformation. P. V. pag. 596. et sequ.

9) Walchs Neueste Religionsgeschichte. P. V. p. 185 et sequ.

10) Wolebius Bibl. Theol. fol. Tom. IV. pag. 849. et Tom. I. pag. 912.

11) Benkő, Josephus. Transsilv. Gener. 1778. Tom. II. pag. 355. Előttünk semmi ismeretlent nem ir.

12) Bod, Petrus. Magyar Athenas 1766. Fennebb már ismertettem.

13) Czwittinger, David. Specimen Hungariae Litertae. MDCCXI. 135. l. A mit Richard művéből már nem ismerünk, az Sandiustól van, a ki nem bizonyos abban, a mit elbeszél. A külföldi tudósok mégis többnyire őt és Sandiust használják.

14) Alexius Horányi. Nova Memoria Hungarorum stb. 1775. Tom. I. pag. 618—19. Bod gyanítását Enyedi nagy művéről ő is utánmondja. Uj benne az, hogy Enyedi halálának okát legelőbb ő írta meg.

bánatot keltett mindenfelé. Kósa János egyházi közfőjegyző a nov. 29-ki Consistorialis jegyzőkönyvbe e fájdalmas felkiáltásban adott annak kifejezést: *Elesett a mi fejünk koronája!* (*Cecidit Corona Capitis Nostri.*) Hirneves püspökünk, Enyedi György az Urban elaludt.¹⁾ A tanuló ifjuság nevében Cromer Péter fejezte ki e halál feletti fájdalmát s a halott emlékére e *Halotti vers* iratott.

„A szép mesterségeket, nyelveket és az égben lakó Istennek igéjét tanította, s a kik olvassák, nagy dolgok emlékeit fogják benne föltalálni. Vallására nézve azt az Istent imádtá, a ki előtt mindenki meghajlik, meg az, a ki nagy hirben van, kegyes és hatalmas. Méltó lett volna, hogy a Párkák soha el ne vágják élete fonalát, hogy örök fényben ékeskedjék. *Elesett az örök dicséretre érdemes Enyedi György — elesett, és most lakása az égi honban van.*“²⁾

Egyháza két emléket állított, egyet a mostani, mást a jövő nemzedék számára, amazt márvány sirkövére, ezt réz táblára metszette; a márvány emléken Hattyu jelvény volt más bevéselt jelképekkel és a következő felirat, a mit Toroczka i Máté készített, Máté Tamás vésett márványba s Enyedi nagy művében a kiadók is elől fölvettek, de közlése jellemzetességeért itt is szükségesnek látszik.

A z első (márvány) emlék felirata.

„A tudomány példányképe, szent erkölcsök szabályozója és az Isten igéjének legnagyobb magyarázója, ENYEDI GYÖRGY fekszik e kő alatt, Kolozsvár város első papja, egyházának (vallásának) feje. A föld és tenger s a mélységes igék e jeles tanítója, az egy Istennek volt tisztelője. E városban a gymnasiumnak és Krisztus nyájának kegyes és boldog vezetője két ötévkörön (*lustrum*) át. Az idő ezeröttszáz és kilenczvenhatedik évi futását töltötte be, s miután negyvenkettődik életévének gyászos novembere földerült, csöndes halállal mult ki. Hired, neved él és mindig élni fog, mig e föld áll és sarkai forgatják az eget.“³⁾

¹⁾ Steph. F. Uzoni Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 316. 1.

²⁾ Steph. F. Uzoni Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 316. 1. A latin szöveggel nem foglalom tért, úgy is hosszura terjedt ez életrajz.

³⁾ Enyedi könyve első kiadásában a czimlap belsőjén is látható e felirat.

GEORGII ENYEDINI EPITAPHIUM.

Doctrinae exemplar, sanctorum regula morum.

Divini interpret maximus atque soni.

Ennidius jacet hac sub mole Georgius, ~~Urbis~~

Claudiaca antistes, Religionis apex.

Unius, terraeque maris, coelique profundi

Doctor hic eximius, cultor eratque, Dei.

E felirattal egy egészen ellenkező, Enyedit és tudományát kiseb-
bítő másik felirat van a maros-vásárhelyi ev. ref. főtanoda könyv-
tárában levő: *Explicationes Locorum* stb. czimű könyvpéldányba
beírva, szövege fordításban ez:

„A tudomány rühe, veszett erkölcsök szabályozója és a pokol-
beli igének legnagyobb magyarázója, Enyedi György fekszik e kő
alatt, Kolozsvár város ámitója (impostor) és a csalárdság feje, feje
a poklokknak s jeles tudora a Styx folyó melletti mély pokolnak. Ama
városban tisztelője volt a sátánnak s a gymnasiumnak és a sátán
nyájának hitvány és semmirekellő igazgatója két lustrumon át. Az
idő ezeröttszáz és kilenczven hetedik évi futását töltötte be, s miután
negyvenkettődik életévének gyászos novembere földerült, büszhödt
(putida) halállal mult ki. Tüz, szurok és kénkö élnek és éljenek min-
dig, míg e föld áll és sarkai forgatják az eget.“¹⁾

Uzoni F. István ezt jegyzi meg rá: „Ime a kevély és gonosz
lélek, a megboldogultakkal, azok hamvaival s a boldogul meghaltak
lelkével (manes) hogyan csufolkodik s hogy itéli el azt, a ki Urának
élt és ő benne halt meg!“²⁾

Gymnasii Christique gregis moderator in ista
Urbe, pius, felix, per duo lustra fuit.
Mille et quingentos post, Nonagesimus annus
Implebat cursum septimus iste suum.
Bis decies quater et postquam lux moesta Novembris
Illuxit placida morte solutus, abiit.
Fama, tum nomenque vigent, semperque vigeant
Dum manet haec tellus, dum rotat astra polus.
Matth. Thor.

(Steph. F. Uzoni. *Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 316. l.*)

- 1) Doctrinae scabies, pravorum regula morum.
Tartarei interpres maximus atque soni.
Enyedi jacet hic sub mole Georgius, Urbis
Claudiacae impostor, fraudis apexque, Caput
Est Acherontorum(?) Stygiusque Orcique profundi
Doctor hic eximius, Cultor erat Satanae,
Gymnasii Satanaeque gregis moderator in ista
Urbe, malus, nequam per duo lustra fuit.
Mille et quingentos post 90^{mus} Annus
Implebat cursum septimus ille suum
Bis decies quater, et postquam Lux maesta Novembris
Illuxit, putida morte solutus abit.
Ignis, sulphurque vigent, semper vigeantque,
Dum manet haec tellus, dum rotat Astra polus.

Uzoni F. Steph. *Histor. Eccl. Lib. I. Vol. I. 318. l.*

- 2) *Histor. Ecelesiast. Lib. I. Volum. I. 318. l.*

A második (réz) emléktábla felirata:

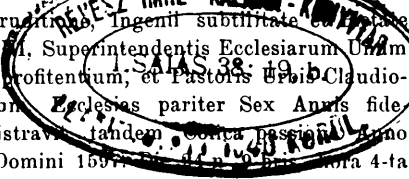
„Itt fekszik eltemetve a tudományáról, elmeéléről és kegyességéről híres férfiúnak, ENYEDI GYÖRGY urnak, az egy Atya Istent és közbenjáró Jézust hívó egyházak püspökének és Kolozsvár kerített város papjának teste, a ki az iskolát hat éven át, az egyházakat szintén hat éven át hiven és nagy sikerrel igazgatta, s ekkor élete bélkószvény által (colica passio), kora 42-ik évében kioltott az ur 1597-ik évében, november 24-n délutáni 4 óraker. ¹⁾

A tábla aljára **Hattyu** volt metszve, csőrében zöld ágat tartva.

A gazdagon aranyozott réz lap vagy tábla azon részével, melyre az emlékirat nagy betűvel fölvésve volt, a sirkőre volt téve s másfél századig a halottal eltemetve feküdt. De a Kolozsváratt 1738—1739-n dühöngő pestiskor a város sirásói e sir közelében ásván, Balla József nevű unitárius sirásó, a föld ásása közben Enyedi márvány sirkővére talált s véletlenül nem igen mélyen a fennemlitett réz emléktáblára is, s kivévén, a hagyomány szerint elébb némely főtanodai ifjakkak, névszerint Bobuslawszky János ifju tanulónak ajánlotta fel megvételre, de azoknak nem volt rá módjuk, s minthogy Szent-Ábrahám Mihály püspök akkor Nyárad-Szent-Lászlón volt, a sirásók egy reformált vallásu aranyművesnek adták el. Ez kitakarítás által azon tábláról tetemes aranyat kapott s azután eladta az enyedi ev. ref. főtanodai könyvtárnak, mely táblának és az arra vésett emlékiratnak alakja és mekkorasága most (1770 körül) is látható a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárában. ²⁾

Ime Enyedi György életének és tevékenységének képe. Negyvenkét életév! s mily tele munkával és sikerrel. Nálunk ő, egy megkezdett és bevégzett új tudományos irány, a hitelvek természettani és bölcséleti Exegetikájának megalapítója. Könyve szabad észjárásának s philosophusi lelkének üdeségét mutatja. Egymagára egész korszakot képvisel, az Isten-eszme észszerű és tudományos kritikai alapon fel fogása és kifejtése nagy reformkorszakát! Hasonló a tengerhez, melynek forrását nem ismerjük, de végtelensége bámulatra bír, s midőn

¹⁾ Monumentum Alterum:

Hic sepultum jacet Corpus Eruditi, Ingenii subtilitate, Clarissimi Viri, D. GEORGII ENYEDI, Superintendentis Ecclesiarum Urbis Deum Patrem et Mediatorem Jesum Profitentium; et Pastoris Urbis Claudiopolitanae. Qui Scholam per Sexennium, Ecclesias pariter Sex Annis fideliter, magnoque cum fructu administravit tandem Colica Passio Anno aetatis suae 42 extinctus est. Anno Domini 1597.

²⁾ Steph. F. Uzoni Hist. Eccl. Lib. I. Volum. I. 317. 1.

a hátán rengő hajó közvetíti a világrészeket, megilletődést kelt fel bennünk, mint a népek forgalmi érintkezésének nagy útja. Enyedi élete s főleg nagy műve a hittudomány világában ilyen jelenség, ekkora alkotás. A sajtó átvitte eszméit országok határain, tengereken, mint a virág- és fűmagot a szél, megtermékenyítve velök az igazság után vágyó lelkeket mindenfelé, a hol a tudás becsben van . . . . Enyedinek nem ismerjük szülőit, a bölcsőt, a melyben rengett s tanulása zsenge korát. De a komoly előkészülés és férfiui tettek sora mint fénynyel és árnynyal kidomborított egész tűnik ki a mondotakból, mely teljes erejében, izzó tetszomjjal minden téren nagy vonásokban mutatja a szerencsés uttörőt, a haladás és siker bátor férfiát.

Mikor Olaszhon bájos ege alól hegyes, felhős hazájába tért, egy vonszóan szép költeménnyel nemzeti nyelven gazdagította a nemzeti irodalmat, melyért csak néhány év előtt tették sirjára az elismerés koszoruját a m. tudom. akadémia nyilvános ülésében a magyar tudomány képviselői. Mikor férfikora délpontjára ért, az uralkodó vallások életgyökerét érintő kérdésben oly művet irt, mely a tudományos világ figyelmét azonnal magára vonta, s melyet theogus ma sem nélkülözhető. Százan és többen irtak ellene, hogy elvoltsák a fényl észvilgot, de hiában. Égett az, vagy legalább pislogott a legsötétebb korszakokban is, s eljő az idő, midőn Enyedi nevével és tanaival kibékül a keresztény theologia. Ez volt az ő emberiségi közhatása.

Nem más egyháza külön életében is.

Egyedül az egészért érzett és tett. Mintha mindenért csak ő lenne felelős. Szépen jellemezte őt Uzoni fennebb, midőn őt nyájáért lelkét is odaadó hiv pásztornak nevezte. Ma a nyáj sok tagja az egyháznak lelkét is elvonná önjavára! Enyeditől tanulhat e kor lelkesedést, közügyszeretetet, a közérdeknek maga feláldozását! Vajha tanulna! A történelem megadja rá az intést és alkalmat. Valóban Enyedi mindene volt egyházának. Erős kezében tartotta annak összes ügyeit a templom szószékében és tanári katedrán úgy, mint a püspöki székben és közzsinatokon. Az étellel folytonos érintkezésben állott, prédikációi abból véve, arra mindig hatottak; a kormányzás és társadalom üterén tartva kezét, feddődzve, óva, tanácsolta és buzdította hiveit a napi kérdésekben. Az ifjuságnak ösztönt adott saját eszményiessége emelkedésre, tévedéseit atyailag megróvta. A zsinatokon az egyház erkölcsi életére fordította teljes figyelmét s a belső rendet a kormányzásban erélyesen fentartotta. Bárhonnan, bár-

kitől jövő támadás őt hivei s egyháza érdekében küzdelemre mindig készen találta. Minden érdekelte, a mi unitárius volt. Egyszerre -- a mint szükséges volt -- különböző irányban munkálkodott, s a mit a köznek kellett volna tenni, nem egyszer maga egyedül végezte el buzgón, sikerrel.

Pedig a kor, melyben ő élt, Erdélynek a jezsuitáktól tanácsolt Báthori Zsigmond uralkodása alatt a zsarnokság és üldözés, a boszu-állás és törvénszegés, a bakó és vérpad korszaka volt. Nem volt biztonságban személy és vagyon, érdem és társadalmi fényes állás. Enyedinek e vészes időben jutott feladatául egy nehezen türt egyház kormányzójának lenni. S ő bátor, bölcs és tisztelt kormányzója volt haláláig. Pedig ő látta, mig az ország tanácsosai -- köztük saját hivei is -- a kolozsvári főtéren hóhérbárd csapása alatt elvérzettek. A sötétség hatalmának kezét föl nem tartóztathatta, de a nemzet hulló könnyei közt az övé is ott volt. Várta békésen a vész elmúltát és erősítette övéinek hitét jobb jövő reményével.

Egyházi beszédeinek a kor hibái, a sűrű válság és saját puritán erkölcei adják oktató és itt-ott sötéten színező jellegét, de a miből, szeretet sugárzik ki népe iránt, erős ragaszkodás a törvényhez és rendhez, s nem csüggedés, nem önlemondás, de munkára és jobb jövő remélésére való készség.

Enyedi irányában nagy volt az ellenszenv korában, s kivált a reformált hitvallásu egyházi írók nem kimélték tőle a gyűlölet, gyalázat és kicsinylés szavait. Ez azonban csak nekik ártott, Enyedinek nem. Mert a dologban akkor sem volt igazuk, ma épen nevetségesek. Gelei és Melotai czáfolataira okos ember csak mosolyogni tud, mig Enyedi gondolatai és eszméi fenjárnak a tisztult ész derült légkörében. Enyedi ki volt hiva ellenfelei által, a kik az isten-szülés és születés tanát nem transcendentális uton s mysteriumi alakban, de természetes módon akarták másokra erőszakolni, hogy a természettudományok és philosophia fáklyáját kimélet nélkül tartsa eléjük s a kérdésekről a homályt és sötétséget elüzve, az igazságot kereső lelkeknek azt a maguk teljes tisztaságukban és szépségökben megmutassa. Ilyen okoskodások ma már Strauss és Renan művei után egy józan vallásos kedélyt sem sérthetnek. . . Ő korát századokkal előzte meg. Jós esze messze jövőkbe látott be. Anglia, Észak-Amerika nagy unitárius íróinak: egy Pristley-, Channing- és Martineau-nak lángesze mintegy előlegezte volt Enyediben az emberiségnek. Diadalmasan hordozta fenn a magasban az egyistenhit zászlóját, türve érette gyalázatot, hordozva Krisztus keresztét nem keresztény érzületűek

mérges üldözésében. Ama táborozó angyalhoz hasonlított ő, mely nappal felhőnek, éjjel tűznek oszlopában vezérlé övéit. Ha Németország szüli, Wieland lett volna belőle, ha Anglia, Yorich dicsőségével füzi körül homlokát nagy nemzete. De ő egy kis nemzet kis hitfelekezetének nagy embere volt, a kinek a késő századok szolgálatnak igazságot, de kiszolgáltatták — bizonyosan.

Csak azt kell sajnálnunk, hogy e nagy szellem oly gyöngye hajlékban lakott, vagy, hogy a sok elmefeszítő s idegingerlő munka igen korán megrongálta azt. Enyedi merő tűz és élet volt. Élete az eszmék és tettek háborgó küzdelme. Bátor eszméivel erős szenvedélyek egyesültek, az igazság és világosság utáni mohó vágy volt nemes szenvedélye. És gondoljuk ehhez az akadályokat, a mik utjában állottak, az ellenfél erejét és boszantásait, a miknek hatásától érzékeny kedélye el nem zárkozhatott. Csoda-e, ha élettüze hamar ellobogott? Csoda-e ha gyöngye teste a küzdelemben már férfikorában megtörött. *Frangit fortia corda dolor* = a legerősebb szívet is megtöri a fájdalom. Egy latin költő igaz szava ez. S Enyedi élete utó-szakában látjuk, hogy ő kora politikai és társadalmi irányával s egyháza közviszonyaival nem volt megelégedve. Ez oka lázas tevékenységének. Ezért talált abban oly sok megróni valót. De kettőnek a hite élt lelkében; hogy eszméi nem vesznek el, s hogy az általa kezdett nagy küzdelemben egykor nyertes ő lesz. Ő is nyugodtan mondhatta el halálakor, a mit Epaminondas: *Invictus moriar*.

JAKAB ELEK.

UNITÁRIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-İK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZIERGOM VIDÉKÉIG.

Hetedik közlemény.

Válaszuti György így folytatja és fejezi be a pécsi disputatio történetét:

„Negyednapra viradván istennek segítségéből, mindkét fél, Máthé uram és mi, templomunkhoz gyülekezünk és éneklés közben Máthé uram között és mi köztünk alkalmas zendülés támadt, elannyira, hogy a népnek szemek jó módon reánk feledkezék, kire (mire) Mihály ispán¹) is fölkelvén szokott üléséből, hozzánk jöve és reánk feledközvé, beszédünket hallgatá. Oka ennek ez lön: mert Máthé uram kérdé tőlem, ha (vajon) az Christust mondanám láthatatlannak; kire én ezt felelém.

— Hogy mondanám azt láthatatlannak, a kit megfogtak, megöltek és eltemettek.

Skaricza; Én pedig megbizonítom ex Heb. 11. hogy láthatatlan volt: Hűt által, úgymond, hagyja el Moses Aegyptumot, nem félvén az királynak kegyetlenségétől; mert oly bátorságban tartá magát, mintha látta volna azt, a ki láthatatlan.

Válaszuti: Nem az Christust mondja ott láthatatlannak, hanem az istent, kit noha soha szem nem látott, Moses is nem látta volna: de az népnek kihozásában mindazáltal abban az láthatatlan istenben olyan bátorsága vala, hogy megőrizné Pharao királynak fegyverétől, mintha jelen volna ő mellette és ő vele az az isten.

Skaricza: Nám emlékezet vagyon ugyanottan az Christusról, hogy Moses inkább böcsüllötte az Christus gyalázatjának gazdagságát hogynem az Aegyptusoknak kincsét.

Válaszuti: Vagyon emlékezet az szóról: Christus; de ez nem az Jesus Christusra magyaráztatik, hanem in genere az egész Jákob fiaira, kik Moses ideiben is tartatnak inségben Pharao keze miatt. Ezek

---

¹) E nevet Jankovich után Mihály Istvánnak irtuk a megelőző közleményekben. Mint alkalmunk volt meggyőződni, Jankovich olvasása hibás, mert Mihály Ispán van írva a Nemzeti Múzeum codexében épen úgy, mint az unitárius főiskola ujjabkori másolatában.

közül valónak inkább akará Moses magát ismertetni, hogynem (mint) Pharaó király leánya gyermekének magát hivatni, mely miatt ő neki nagy gazdagsága, urasága lehetett volna. Ebben (való) akaratjának adá bizonyosságát, mikor Aegyptiust megöle és az sidót megmenté. In genere azért nem különbben mondatik az sidóság itt Christusnak, mint másutt isten fának. Ex Aegypto vocavi filium meum. Avagy a mint másutt: Nolite tangere Christos meos = electos meos. Ne bántsátok az én Christusimat, azaz az én választottimat; értvén rajta az Ábrahámnak flait.

Ezenközben elvégezek az éneklést és Máthé uram az prédikálló helyre ¹⁾ állván, szokása szerint elkezdé ilyenképpen:

— Az kinek nevében megkeresztelkedünk, ugyanannak nevében és segítségiből legyen mi nekünk tanúságunk. Mindeneknek előtte könyörögjünk az Atyának etc. (Et dicamus pater noster.)

— Igértem vala, tisztelendő uraim, hogy három prédicatiót tesztek kegyelmetek között: kétszer a fiuról, harmadszor a szent Lélekről. De miérthogy a tegnapi napon az déleesti prédicatiót elmulatók, én is nem szólok a szent Lélekről; hanem a fiuról való tanításomat elvégezem ez mostani órában, ám' ez czikkelyekkel és bizonyosságokkal:

1. Hogy a Fiú egyenlő legyen az Atyával.

2. Hogy örökké való legyen a Fiu.

3. Hogy teremtmő legyen.

4. Hogy két természetű legyen a Fiú.

Ezekről akarok szóllanom, melyekről szóllani noha nehéz azok előtt főképpen, kik ellenségesek és kiknek kedvökre nincsen az tanítás: mindazáltal én tartozom velle, hogy megmondjam, vagy veszik, vagy nem veszik, hogy magamot az itélet napján megmenthessem. Intem azért az hiveket, figyelmetességgel arra hallgassanak és az igazságról tegyenek jó itületet, mellyel tú is magotoknak használhatatok.

Elkezdvén azért, ezekről a czikkelyekről oly bőséggel taníta és annyi bizonyossággal, hogy tiz napon való praedicatióban is szabadon megérte volna a jámbor vele. Elannyira, hogy dél közel meghajlott, míg nagy szabad nyelvvvel és kiáltással ezekről protestált. És mint mondhatjuk, nekünk bizony elég nehéznek tetszett az ollyan materiariul praedicatiót hallgatni, melyről magunkat elszoktattuk volt és kiváltképpen csak az egy isten tisztessége felől való praedicatiókra magunkat szoktattuk volt és az Názáreti Jesus tisztessége felől való praedikállásra. De nem volt mit tennünk: minden ellenvető szó nélkül végig kellett hallanunk és fogadásunk szerint meg kellett magunkat tartoztatnunk. Mert Máthé uram soha külömb conditioval praedikállásra nem adta vala magát, hanem hogy praedictio elvégeztetvén, két vagy három kérdés csak tőlünk támasztathassék.

Teljes ez két napon való praedikállásában azért erősíté az örökké való fiúnak, kit isten nemzettének gyakorta neveze, istenségét oly módon és oly méltósággal, hogy soha az egy igaz atya istenről többeket és nagyobbakat nem mondhatott. Sőt ez vakmerőség benne oly nagy lön, hogy valahol az atya Istent kellett volna tisztelni is, mind az fiúnak

¹⁾ A Nemz. Muzzeum példányában utólag kihúzva: éneklő helyre.

adá, ötet nevezvén igaz Jehovah istennek, magasságosb istennek, kitől mindenek vannak, egy úrnak, egyedül jónak, örök istennek, seregeknek istenének, halhatatlannak, láthatatlannak, mindenható istennek, mindeneknek tudójának, élő istennek, Izrael istenének, egyedül valónak, ki előtt és után senki, áldott istennek, nagy istennek, teremptő istennek, egyedül üdvözítőnek és imádandónak, — de én mit számlálok, ha egy szóval azt érthed, hogy valamivel az irás az atya istent dicsőíti, azt mind egy betűnkint (betűig) a fiú istenre foglalá; a dicsőséges atya istennek méltóságáról ennyi kiáltási között a végre meg sem emlékezvén, hogy a fiú isten felett valamiben magasztalni akarta volna; mely cselekedet ha nem nagy gyalázat: mind ő felségén, az egy atya istenen, mind az mi urunk Jesus Christuson, ki az szüztől született, mi érettünk halált kostolt és halottaiból fölvetett a mennyei boldogságra...

Mondom az atya ellen való gyalázatnak, mert más istent ő kivülte találtak és tanítanak, mást tisztelnek, mást teremptőnek mondanak és mást avagy többet imádnak, hogynem mint az parancsolatból értik: Egyedül engemet tisztelj és imádj; mert én vagyok a te urad, istened. Azt sem mondhatjuk pedig, hogy nem más: 1. Mert ha azon egy isten volna az a fiú, kiről tanítanak, mely az atya, tehát azon egy bizonyosságokkal élnének az felől is, mellyel az atya felől. 2. Azt sem mondanák, hogy isten hasonlatos istent szült magához, ha egy istent akarának ismertetni. 3. Azt sem mondhatnák, hogy olyan teremptő, mint az atya, és olyanképpen imádandó, mint az atya. 4. Azt sem mondhatnák, hogy isten ezzel tanácskozott az ember teremptése felől. — Ha az sz. Lélekről szólász peniglen, azt is másnak találod szájokban, hogynem az atya vagy a fiú volna, mert az is oly, ki nem született istentől, mikor a fiú isten született; és nem ment a testbe, mikor a fiú isten magára hust vött. És sem atyának, sem fiúnak nem mondják, hanem oly harmadik istennek, ki egyenlőképpen teremptett az atyával és az fiúval, egyenlőképpen mindenható és egyenlőképpen imádandó. Mellyeket gondold meg, ha mondhatnák, mikor csak egy istenök volna és egy isten-imádásra szándékok volna. De tapasztalható dolog, hogy sok isteni tisztelet és imádás és nevezet legyen a háromságban, mellyért ellenvetés nélkül bálványozóknak igazán mondathatnak; mert mind bálványozó az, valaki parancsolat kívül és prophétáknak, Christusnak, apostoloknak példája kívül isteneknek szolgál. Avagy ha az háromság isten tisztelete nem bálványozás, adjanak isten beszédit és parancsolatját rólla, hogy úgy kelljen istent tisztelni és megmentik magokat.

Mondom igaz Christus ellen való gyalázatnak. Mert mikor fiú istent tanítanak (és az község előtt azt kiáltják, hogy ők az Christusnak tisztessége őrizői, az erdélyiek pedig rontói) nem az Mariától született Christus Jesust tisztelik azzal mondom, nem azt becsülik akkor, hanem mást, ki még ez világ teremptésének előtte, az ő vélekedések szerént istentől isten állatjából született volt. — Megtetszik penig, hogy két Christust és két Isten fiát tanítsanak ezekből:

1. Mert azt kiáltják, hogy az Christus olyan isten, mint az atya, és olyan teremptő, mint az atya: de az Máriától született Christust sem olyan istennek, mint az atya, sem olyan teremptőnek nem mondják.

2. Mert azt mondják, hogy örökké való az Christus, halhatatlan és láthatatlan; de az Máriától született Christus sem örökké való, sem olyan láthatatlan, mint az atya, hanem megholt és szenvedett.

3. Mert azt mondják, hogy a Christus és az isten fia még régen is a patriarchákkal beszéllett és az patriarcháktól imádtatott; de ez Máriától született Christust nem látták, sem imádták az atyák; sőt hogy Máriától született is, ha kiktől imádtatott és üdvözítőnek ismeretett, az fiú istenre való tekintetből cselekedték. . . .

Mikor azért Máthé uram sok szó és kedve szerint való praedikálás után az bizonságok számlálását elvégezte volna, nem türheté magát polgármesterünk, hanem fölkelvén, az bibliát ragadá és Máthé uramnak az praedikálás-székbe feltolja, mondván:

— Ez az isten könyve, innet bizonyíts! Had lássuk, ha megmutathad (megmutathatod) az háromságot belőle.

Ezt látván Rácsai János is, ki pápista közöttünk, Máthé uram gazdája, gyorsalkodék kimenni és egy bibliát sieté behozni ¹⁾, kit Máthé uramnak fölemelvén, monda:

— Innet bizonyíts, Máthé uram! Száz esztendőös biblia ez!

De Máthé uram egyiket is nem akará megnyítni.

Én is azért mind ennyi bizonságoknak hogy erejét az keresztyének előtt megmutassam, mely gyarló legyen az fiú isten felől, felállék és ilyen kérdést tevék:

— Miérthogy Máthé Uram szándékok ez, hogy minket az háromság-istennek ismeretire juttass, ezt akarom, hogy az keresztyéneknek megmutasd: Hol adatott istentől oly parancsolat, melyből elhihessük, hogy isten kedves tisztelete legyen őtet egy állatban és három személyben tisztelni?

Skaricza: Nincsen mostan tanításunk az háromságról: azért nincs helye az kérdésnek.

Válaszúti: Hogy nincs akkor a háromságról tanításod, mikor fiú istent az atyához és az sz. lélek istenhez egyenlő istennek és olyan istennek ennyi bizonságokkal tanítasz! Nemde te bizonságod lenne ez is, hogy az mystica dictiokból is megbizonyítod, mert (=, hogy) isten legyen az Christus, mint: faciamus, descendamus, confundamus, ego sum Oseyka, factores tui, az te teremptőid? . . . Mely micsoda egyéb, hanem háromságot tanítani? Azért illik az kérdésre megfelelned, hanem ha meg akarnád tagadni, hogy az fiú isten nem az háromság közé való legyen.

Skaricza: Olyan litera szerint való parancsolatot én nem adhatok, hogy szinte az mutathatnék meg, hogy istent egy állatban és három személyben kellene tisztelni. De bizonságokból megtetszik, hogy úgy kelljen tisztelni, mert írva vagyon: Hárman vadnak, kik bizonságot tesznek és ez a három egy. (1. Jo. 5.)

Válaszúti: Az előhozott sententia nem parancsolat az három-egy istennek tisztelete felől. Én pedig isten parancsolatját kérem, hogy

¹⁾ Kétségkívül a templom elrekesztett másik részéből, hová a megmaradt katolikusok jártak akkor még istentiszteletre.

bizonyos lehessenek felőlle, ha mondástok szerint kelljen-é istent tisztelni, vagy nem. Mert valamely tisztelet nem isten parancsolatjából vagyon, költött dolog és emberi találmány az, kihez egy keresztyén ember is nem köteles; hanem ha tévelygést akar követni és isten parancsolatja kívül akar járni. De hogy ez ne legyen, add isten parancsolatját rólla!

S k a r i c z a ; Nám mondám, hogy olyanformán való parancsolat nem találtatik; de az bizonyoságból megérthetjük, hogy úgy kell tisztelni.

V á l a s z u t i : Ha isten parancsolatját rólla nem adhad (adhatod), miképpen mondhad (—hatod) az háromságnak tiszteletit igaz tiszteletnek, holott nyilván legyen a törvényben, hogy átkozott legyen az, valaki a parancsolatokhoz teszen vagy elveszen benne. Mi pedig ezt olvasuk isten parancsolatjából, hogy csak egy istent kelljen tisztelni, imádni, kinek sem állatjáról, sem három személyéről nem olvastunk semmit; sőt csak egy személyéről is: Deut. 6. Halld meg Izrael! Az te urad, istened egy úr. Ezt féljed, szeressed, imádjad és neki egyedül szolgálj. Kít Christus urunk is parancsolt, hogy imádjunk. Math. 4. 6. Luc. 11. Mikor imádkoztok, ezt mondjátok: Mi atyánk! ki vagy mennyégben. Az apostolok példája is hálaadásokban és imádásokban ugyanazont mutatja. Eph. 1. 3. Actor. 4. Apoc. 14.

— Ez volna azért kívánságunk, hogy ha az háromságnak tisztelete igaz, adnál isten parancsolatját rólla, hogy mű is elhiessük. De azt az János írásából vött bizonyossággal akarod helyére állatni, mellyel semmiképpen igazat nem tehetsz az kérdésre: 1. Mért kétség vagyon felőlle, ha sz. Jánosé legyen-é ezen mondás vagy nem. 2. Mert ha szinte sz. János-é leszen is, nem erősít az három tanú alatt egyebet, hanem hogy az Jesus legyen az Christus. Mellyet hogy el kelljen hinni, okát adja: mert az atya erről tött bizonyágot; mert ő maga a fiú avagy Christus ugyanezent erősítette; az sz. léleknek is megadásával is ugyanezen vallástétel bizonyítottatott istentől. Mely három rendbeli tanot (tanút) egynek mond, avagy egyaránt való bizonyságoknak és nem egy állatú isteneknek. Nincsen azért az bizonyságokban sem példa, sem parancsolat, sem ígret, mellyből el kellene hinnünk az háromságnak tiszteletit igaznak lenni. Lássad azért, ha adhatsz parancsolatot az háromságnak tiszteletiről; mert addig semmiképpen igaz tiszteletnek velem nem mondatod. Avagy ha nincs, azt is nyilván megmond. . . .

S k a r i c z a : Nincsen, nám (= ime) mondom! olyan nyilván való parancsolat . . .

V á l a s z u t i : Én is bizonyágot teszek az keresztyéneknek, hogy nem adhattál parancsolatot az háromságnak tiszteletiről. Azért, ha ki azt megveti, nem isten parancsolatját veti meg, hanem emberek parancsolatját, kik átok alatt és szablya alatt erősítették meg rendelésöket. melyre bizonyság Damasus pápa átka. Hallják meg az keresztyének im' elolvasom, ki az több átka között ezt kiáltja:

— Ha ki nem mondaná ezt, hogy az atya (semper pater, semper filius, semper spiritus sanctus) mindenkor atya, a fiú mindenkor fiú, és az szent lélek mindenkor lélek: átkozott legyen: — Ha valaki nem mondaná, hogy igaz isten legyen az fiú, mint hogy igaz isten az atya, olyan hatalmas és olyan tudós és hogy az atyával egyenlő isten nem

volna: átkozott legyen. — Valaki nem mondaná minden állatoktól imálandó istennek az sz. lelket: átkozott legyen.¹⁾

— Több átkok is számlálatnak ugyan ott az háromságnak megerősítésére, miképpen hogy egybűt is az pápának sinatiba, mellyeket én ide nem írhatok. De ezeket azért akarám az keresztyének hallatára elolvasni, hogy megtudhassák, mert (= hogy) az háromság isten tisztelete felől parancsolat nincsen isten törvényi között, miképpen hogy hátra hagyása felől is fenyíték és átok nincsen; hanem emberek, papok, barátok találták, parancsolták és átokkal erősítették, melyhez egy keresztyén is nem köteles; miképpen hogy hasznot is abból a tiszteletből senki nem várhat, ne is várjon, mint emberi szerzésből. De immár második kérdésemre megyek:

— Második kérdésemben ez kívánságom, hogy megmutassad isten könyvéből, hogy örök élete lehessen annak, ha ki az háromságnak tiszteletiben foglalatos, avagy ha ki annak tiszteletire, mondástok szerént, magát adni akarja? . . . Mert minékünk nem elég ennek vételére az Athanasius doktor mondása, kinek írásából ezt olvassuk, hogy valaki az istent egy állatban és három személyben tiszteli, kétség nélkül üdvözüül az. De valaki nem vallja ilyenképpen és nem hiszi, hogy isten legyen az atya, isten legyen a fiú és isten legyen a szentlélek és mind az három teremtmő és örökké való isten: az kétség nélkül elkárhozik. Ez hogy igaznak lenni bizonítassék, add isten beszédét rólla és álunk neki.

S k a r i c z a: Az kit a régi szentek imálandó istennek tartotanak, azt tisztelni örök élet. De az atyát imádták a fiúért. Azért nem kell nekünk is ebben kételkednünk, hogy üdvösségünk nem lehetne az háromságnak tiszteletiből. Dániel is 9. Hallgass meg uram az úrért, azaz a te fiadért, a fiú istenért. — Ecclesiastici 51. Én az urat segítségre hidtam, az én uramnak atyját, azaz a fiú istennek atyját. Azért következik, hogy örök élete legyen annak, valaki az háromságot tiszteli.

V á l a s z u t i: Erre kérek vala bizonyságot, hol tanítsa az írás azt, hogy valaki tiszteli az háromságot, örök élete lehessen annak; de másféle bizonyságot adtál, kiből senki bizonyos nem lehet, ha üdvözüülhet-é az háromságnak imádásával, vagy nem? Hogy pedig Dánielre fogod, hogy az fiú istenért könyörgött az atya istennek, arra azt mondom, hogy nem illendő; mert az a mondás annyit hebraismus szerént teszen, mint: Uram, hallgass meg engemet te magadért. Ecclesiast. 51. részében is az ő ura', kinek atyjának az ő tőlle imádatott istent mondja, nem az fiú isten, hanem az király, kinek haragjába árulók miatt esett vala és kinél halálra senteztiáztatott vala. Ezért mondja, hogy imáda az istent, a kinél minden oltalom és segítség találatik; mely isten az ő urának is atyja, azaz gondviselője, segítője, vezérlője és szívének indulatinak megváltoztatója.

S k a r i c z a: Az királyról volna hát az a mondás? . . .

V á l a s z u t i: Arról vagyon! Mely mondás — Máthé uram, jól tudod te magad — Apocryphus könyvnek részében vagyon, az az oly

¹⁾ Itt Theodorus könyvéből (lib. 5. cap. 10.) hosszabban idézi a szent háromságot támogató átkokat.

könyvben iratott meg, melyből hitet nem szoktak erősíteni. De én mind-azáltal ebből is beveszem vala bizonyságodat; csak azt mutathad vala meg, hogy az háromság tiszteletiből üdvösség adathatik.

— Meg is kérlek az okáért, adj bizonyságot róla, melyet ha megcselekedhetsz, ím' ennyi kereszttyének előtt mondom, fogadom, hogy hűtetekre állok és a háromság istennek követem tiszteletit. Hiszen azért jöttél, hogy tanításodnak hasznát vehessed és minket, tévelygőket az igaz útra vihess!

Skaricza: Az bizonyságokat mind elfordítod, melyeket én hozok elő; és azt akarod, hogy betűként való literát (írást) adjak, melyet én nem cselekedhetem.

Válaszuti: Litera nélkül hogy-hogy vehessem vagy én, vagy más háromságodat? Azt kérem először, hogy isten parancsolatját mutasd róla, hogy egy állatban és három személyben kelljen az istent tisztelni és nem adhatál. Mostan immár azt kérem tőled, hogy megmutassad: ha lehet abból az tiszteletből üdvössége valakinek? Ezt sem akarod megmutatni. Maga (jóllehet) tudod, minden tanításnak ez az feje és minden tanító ebből mondatik igaz praedikátornak, ha isten parancsolatjából vagyon tanítása és ha üdvösséget mutathat belőlle. Mert istennek nincsen oly kicsin parancsolatja, kinek hasznát is nem mutatta volna. Melyhez immár tudomántokat formálván, bolondságnak mondjuk ezt is, valaki követi; azt is, valaki mást arra inteni akar. Úgy mint, kinek sem üdvösséges haszna nincsen, sem pedig isten parancsolatja róla nincsen. Mellyet ha így lenni tudtál, miért jöttél közünkben? Azt tudtad-e (hitted), hogy oly bolondokra találsz, kik meg nem tudjuk válogatni az tudománt, ha isten parancsolatjából legyen-é vagy nem; ha üdvösségre való legyen-é vagy nem?...

— Im' ezt látjuk, hogy parancsolatból való tudomány: Én vagyok az te urad, istened, engemet egyedül imádj! Ezt is látjuk, hogy az Jesus felől isten parancsolatjából vagyon: Ez az én szerelmes fiam, ezt hallgassátok! Ugyanennek pedig hasznát is látjuk ím' ebből: Ez az örök élet, hogy megismerjenek atyám! téged egyedül igaz istennek és az Jésum Christust, vagy az Jesust Christusnak lenni, vagy úrnak és isten fiának lenni. Johan. 17. 20. Act. 2. 8. — 1. Joh. 2. 4. 5. Math. 6. 16. etc. De az Jesust fiú isten gyanánt tisztelni, vagy a háromságot egy isten gyanánt, sem parancsolatba nem adatik, sem üdvösséges ígélet róla nincsen. Szerént, jó Máthé uram, azoknak adgyad, a kik sem isten parancsolatja szerént való tiszteletet nem akarnak követni; sem azt meg nem akarják felőlle érteni, ha isten ígért-e hasznat afele vallásra vagy nem; hanem csak azt mondják, hogy elég ő nekik az a tudomány, mely ez világtól becsültetik és kiben ennyi tartományok, városok, országok megnyugodtak. Mert mi az mi lelki ismeretünket széllel¹⁾ nem akarjuk azok miatt fútatni²⁾, vagy nádszálhoz nem akarunk támaszkodni.

¹⁾ A Nemz. Muzeum példányában: széllyel.

²⁾ Gyakran használt kifejezés e vad, harcias korban: a város hamvát széllel fútatni, a. m. porrá, semmivé tenni.

— Harmadik kérdésem ez: Ha a kik az egy atya istennek ismeretiben vadnak és az Jesust uroknak, Christusoknak és lelki pásztoroknak tartják, eretnekségben legyenek-é vagy nem? Avagy méltó tudomány-é az eretnekségnek nevére.

S k a r i c z a: Nem mondom én azt. Mert valaki írásból tudakozik és üdvösségére szent írást forgat, nem méltó azt eretnekségnek nevével illetni.

V á l a s z u t i: Ezt azért akarám megtudni, mert ez néminap az **t h o l n a i** uraim is pecsétetes levelökben azt írták, hogy nem ők költötték reánk az eretnek nevet, el sem veszthetik róllunk; nem ők azért okai, hanem a tudomány, melyet az keresztyén világ ellen városunkban bocsátottunk. De ha ők úgy értik, mi arról nem tehetünk: ám menyenyenek el vele! Csakhogy ezt bánjuk, hogy ők magokat azzal a valással merik keresztyéneknek magokat mondani, kiről sem parancsolat, sem ígíret istentől nincsen. Minket pedig, kik istent és az Christust isten parancsolatja szerint tiszteljük, kire (mire) látjuk is ő felségének ígíretit, eretnekeknek mernek hinni. De könyörüljön az isten és engedje meg, hogy láthassák magokat és isten neve káromlásitól szünhessenek meg. Több szónk is volna, Máthé uram, de látom, kegyelmed is nem szenvedheti, az közöttünk való *conditio* is ellenzi. Azért én kegyelmedet több kérdéssel mostan nem akarom bántanom; hanem írásomban ennek utánna az feleletekben. Mert kegyelmed énnékem ez úttal szintén elég dolgot és fáradságot hagyott; de nincs mit tennem el kell benne járnom.¹⁾

S k a r i c z a: Tisztelendő uraim! Az kegyelmetek kívánsága szerint ajánlottam vala magamat ezzel, hogy vallásomat, sőt nemcsak az enyimet, hanem az egész keresztyénségnek vallását *praedicationi*mban megmutassam, kit ime meg is cselekedtem. Kiben ha használhattam valakinek: jó, ha nem: én arról nem tehetek. Látom, kegyelmetek is az fogadást és emberséget megtökéllette (teljesítette) mindenben és engemet nagyobb tisztességgel vettek, hogynem mint vártam volna is, kiért az isten jót adjon kegyelmeteknek. Ha mi vétek találatott volna szómban, beszédemben valakinek tisztessége ellen: arról is kegyelmetek megbocsásson! Én istennek ajánlom kegyelmeteket!

K ö s s é g: Az isten bocsásson!

S z a b ó G e r g e l y: Im' mi kegyelmed felől felelünk, hogy semmi bántása nem léssen kegyelmednek. Meg is oltalmazánk. De kegyelmedet is arra kérden, hogy ha felelhet-é kegyelmed is mi felőlünk, ha *praedikátorunkkal* oda megyünk, hogy bántásunk nem léssen?

S k a r i c z a: Én nem vagyok abban tanítatott, mit végezzek kegyelmetekkel. Azért én nem felelhetek.

Ezeket elvégezvén, leszálla az *praedikáló*-székből és énekléseket tevének nagy örömmel. Mellyek után **R á c s a i** Jánostól egész asztalnéppel Máthé uram mellett ebédre szólítatánk.

¹⁾ T. i. előre úgy egyeztek meg, hogy lejegyezvén Skaricza prédikációját Válaszuti, a rájuk tett ellenészrevételeket majd Ráczevibe utána küldje.

Ez ebéd is kérdezkedésekkel és sok jó írásoknak forgatásával ékesítették; de főképpen ex Heb. 7. honnét az forgattatók, kicsoda volt hasonlatos az isten fiához, hogy atya nélkül és anya nélkül valónak mondasék. Mert ebből az következik, hogy az fiú istenhez valaki lehetett hasonlatos.¹⁾

Matheus S o k l y ó s i forgatá: Miképpen lehetett az láthatatlan fiú képe az láthatatlan atyának. Michael V á s á r h e l y i: Miképpen legyen a Christus ítélő bírós és módját mutatá. Rom. 2. Act. 17.

Ezen közbe tréphák is voltak, mellyek közül inkább neveltünk Máthé uramnak beszédét Thuri Pál felől, kit tudatlanul a cigánok Debreczenben atyjok fiának mondtak volt²⁾ De miérthogy az idő rövid lőn, szándékunkat az kérdezkedésben véghez nem vihették. És szép bucsúval, bocsánattal egymás kezét fogdosván, isten híri vel egymástól elválánk. Ha mi felől többet szólottunk vagy mi, vagy Máthé uram, mind eddig bizonságok előtt szólottunk. Azok tegyenek rólunk bizonságot; mert én minden pontját meg nem írhatom.

Az Máthé uram nálunk létében ötöd napra virradván, én az én feleimet³⁾, kik házakhoz menetelre töllem búcsúzának, késérem utokban egy kevésé; és ő tőlök hátra fordulván, menék az Máthé uram szálására, kit utára készületben mikor találtam volna, kezdém az könyvet tőle kérnem, melyből az bizonságokat Máthé uram számlálta vala és mikor okát kérdené: — Erre (e végre) — felelek — hogy az seriesét írnam meg a könyvnek. Netalám ha mikor mű is munkálkodhatnánk, hogy látnók az materiákat és rendet, mellyet nem jó volna megutálni; főképpen holott ezt értsem, mert (hogy) olyan bölcs embernek, István doktornak, munkája volna.

S k a r i c z a: Immár az könyvet én elkötöttem és nem bonthatom most fel; de Tholnáról hátra küldöm az seriest, vagy magam írhatom meg vagy deákkal irathatom.

V á l a s z u t i: Azt cselekedje kegyelmed és nálam hidgye kegyelmed, kedves leszen. (Meg is cselekedte, mert szép irással kezemhez küldte és nállam vagyon.)

S k a r i c z a: Csudálkozom rajtad, domine György, mely fortélyos kérdéseket támasztál ez napokban.

V á l a s z u t i: Az-e a fortélyos kérdés, melyből az igaz tudomány és az üdvösségnek bizonyos lineája kitetszik? Nem fortélyért kérdettem azt én, hanem igasságunk tudakozásáért. Mert úgy nézzen kegyelmed reánk, hogy mi nem i m e z - a m a z z a l akarunk üdvözülni, hanem tiszta és egyenes tudományból, mellyet csak isten parancsolatjából és ígíretiből akarunk venni. Ezt értse pedig kegyelmed, hogy az mit én mostan kegyelmedtől kérdettem és meg nem mutathattad, házad-

¹⁾ A Nemz. Múzeum példányában: az isten fiához valaki lehet hasonlatos.

²⁾ Thuri Pál, bihari prédikátor, Melius jó barátja, a magyar prot. hitújítás egyik nagy alakja, Czigányos barnaságáról sehol másutt nem maradt fenn emlékezet. Az itt említett adomát ma is beszélék Debreczen környékén, természetesen újabb keletre alkalmazva.

³⁾ A vitatkozásón jelen volt vidéki paptársait érti, kik, úgy látszik, mindhármán a déli vidéken laktak, nem nagy távolban Péctől.

tól is megvárom. Haza menvén azért, az museolumban (tanuló szoba) gondolkodjék kegyelmed és énnékem megfelelőj.

— De inkább csudálkozom én kegyelmeteken, hogy ilyen vakmerőséggel követhetitek azt az tudománt, melyre sem isten parancsolatot nem adott, sem ígéretet nem tött, sem szenteknek vallásában és tiszteletökben nem találhatjátok, hanem erőtelenül csak azt mondjátok felől: így értik minden doktorok és ez világi keresztyínség így követi. Holott nem az sokaságot kellene gondolni, hanem az igassággal való állást. Mert noha az doctorok ez egy articulusban eggyet értenek az háromság felől; de bizonytal tudod te magad is, egyéb articulusokban mind visszavonók és egymás öldöklők. Nem jó azért tévelygő emberekhez ragaszkodni, hanem isten beszédéhez; vagy gyűlöl ez világ, vagy nem.

Skaricza: Azt tudtam én, hogy Dávid Ferenczet és Basilius Istvánt követitek, az szerint, az mint könyveik is ki nyomtatván vadnak. De azokat régen elhadtátok és ő tőlök igen messze vadtok.

Válaszuti: Azoknak az könyveknek kiadása első s engében volt, kit sokszor Dávid Ferencz is megbánt. Ez (ennek) bizonsága lött az ő fogsága, melyben isten ki is vötte ez világból; mert ő azokat akarta refricálni és helyre állatni, ha ez világiak előtt kedves és kellemetes lött volna. Basilius István is minem apánk mi nekünk, hogy ő ellene jobb tudománt nem mernénk követni, a miben tévelygését ismerjük. Sőt kegyelmeteknek is azt adom tanácsul, hogy így cselekedjete, hogy mindent isten parancsolatjához, ígérethez és szentek példájához próbáljatek: és ha miben ismeritek ellenkezését azzal ez világnak ne kövessétek, mert nem nyertek velle. Jobb is volt volna az papának setét fészékben ülni mindeddig, hogynem (mint) kiindulván onnét jámbor tanítók által, magatokat általkodásra vettétek és nem akartok tovább menni, hanem csak a míg ők abban az erőtlenségben és ez világ ellen való nagy tusakodásban sok félelem között érthetlenség; kik ha ez időre jutottak volna, kétség nélkül többet tanultanak volna.

Skaricza: No mi el nem szakadunk attól, a kinek nevében megkereszteltünk.

Válaszuti: Ha az háromnak nevében való keresztség igaz leend, és csak azok üdvözülnek, kik atyának, fiúnak és szent léleknek nevében megkereszteltettek: így sem az apostolok igazán nem kereszteltettek, sem hallgatójokat igazán nem keresztelték, mert ez három nevében soha senkit ők nem keresztelték, hanem csak az ur Jesus Christusnak nevében. (Act. 2. 8. 10. 19. 16.) Melyből következik, hogy azok igaz keresztyének nem lehettek és üdvösséget nem nyertének. Vagy azért azt kell mondanod, hogy az Christus mondásának Matth. 28. más értelme vagyon, hogynem eddig magyaráztátok; vagy azt, hogy az apostolok nem igazán követték az ő uroknak és mesteröknek tanítását. De hogy egyik rendet is bűnben ne keverjed, így vedd eszedbe az Christus mondásának rendit, hogy ő nem azt mondotta apostolinak: — Mennyetek el és kereszteljetek atyának, fiúnak és szent léleknek nevében; hanem: Elmenvén, tanítsatok minden pogánokat, őket megkeresztelvén, atyának, fiúnak, sz. léleknek nevében, — hogy

ezekben nem az keresztséget parancsolta atyának, fiúnak és szent léleknek nevében lenni, hanem az tanítást. Az tudománynak pedig és tanításnak feje ez vala, hogy a Jesus ismertessék meg Christusnak (és nem az háromság egy istennek) minden pogánoknál. —

— De ha ez nem tetszik, mutasd meg, kik lettek az háromnak nevében való keresztség miatt keresztyének és szentek. Avagy ha az az igaz keresztségnek módja, mutasd meg, miképpen kelljen az apostolokat büntől megmenteni, hogy ők az ő uroknak parancsolatját nem követték és meg nem cselekedték, mert mi ez helyt és az három mennyei tanúkat 1. Jo. 5. egy értelem szerint veszszük és tagadjuk, hogy egyikből is háromság isten bizonyíttatnék.

Ezek után mondék: — Miérthogy kegyelmed az Dániel 9. mondstát olyan nagy vakmerőséggel tegnap magyarázá az fiú istenre, holott nyilván tudod az sz. írásban a gyakorta való hebraismust?

S k a r i c z a: Minden doktorok így magyarázzák; azért én is egyebet nem akarok rajta érteni.

V á l a s z u t i: Jer, olvassuk meg im' ez bibliából és jó lelki ismerettel gondolkodgyál felőlle, hogy nem az legyen az értelme.

És mikor olvasni kezdtük volna, így találók először: Hallgass meg, uram, te magadért. S k a r i c z a; Olvasd tovább csak! Ott találok azt is, hogy: Hallgass meg az úrért, azaz a fiú istenért, — És mikor olvasni kezdettem volna tovább, még így találók: Hallgass meg engemet, uram, te magadért. És mondék: Látod-é, Máthé uram, mint vagon az dolog? Ha eddig is megolvastad volna, az interpresekből eszedbe vehetted volna az hebraismust. — És többet nem szóla.

S k a r i c z a: Az sz. Tamás mondsát is csudálom, a mint magyarázzátok.

V á l a s z u t i: Olvassuk azt is meg ezen bibliából és lásd meg.

És mikor olvasni kezdtük volna, azt sem találók ott, hogy: monda néki; azt sem, hogy: vagy te; hanem: Monda Thamás: Én uram és én istenem! — Erre mondék: Látod-é, Máthé uram, mely igazsággal foly a mi értelmünk, hogy nem az Christusra nézett legyen Thamás abban a szóban, hanem az istenre; kiről hálaadásképpen szól és urának, istenének nevezi, mert ő néki meghatta volna látni az feltámasztatott Jesust etc.

De az Hebr. 1. részt is elővevém: Ego ero (ei) illi in patrem et ipse erit mihi in filium, s megmutatám, miképpen mondatott először Salamonról és applicálás szerint mint hozatott az Christusrae. És intétem, hogy ha lelkét szereti, minden locusnak az Christusra hozásában azt cselekedje; melyre Calvinus igen jó doktor; mert valamíg az applicálásnak rendit az írásban, meg (nem?) akarná tudni, addig minden munkája a szent írásban haszontalan lenne. És ezen közben az kosi felé indulánk.

S k a r i c z a: Ez két dologról mindenütt protestálhatok felőletek: 1. Az mely simplicitást felőletek hallottam, bennetek találtam. — 2. Hogy isten beszédéhez ragaszkodtatok és isten beszédéből keresitek üdvösségtöket.

Válasz uti: Én is arra kérem kegyelmedet, hogy a mit bennünk találtál, hallottál, arról szóljon kegyelmed. Mí is, elhidgye kegyelmed, hogy az kegyelmed emberséges beszélgetéséről soha feletközök nem akarunk lenni. Mert még az kegyelmetek rendiből soha ilyen sziligy (szelid) lélekre én is nem találtam volt, ki ennyi beszélgetést ilyen emberséggel, harag, bosszúság nélkül fölvehetett volna. Ugyanis ez volna az keresztyénségnek rendi, hogy szilidséggel (így) egymással beszélgesenek és szép renddel való tanolással egymástól kérdőzködjenek. De én csudálkozom, mely kegyetlenség találtatik az kegyelmetek hallgatóiban mihozzánk, hogy még csak látnia is nem akarnának, nemhogy velünk beszélteni.

Skaricza: Bizony dolog az, hogy mi felénk is az tú rendeteket annyira gyűlölik, hogy kővel is készek volnának agyon verni.

Válasz úti: Tú miattatok és az tú hozzánk való kegyetlenségek miatt vagyon az az kösségben, kik a bárányokból farkasokat csináltatok és öldöklőket, mellyért nagy számot adtok istennek. Nem úgy kellene ennek lenni; hanem ha miközöttünk, írástudók között, találtatnék is valami cikkely, melyben különbség volna, az kösséget szilidségre kellene inteni és szoktani (így), hogy netalám az praedikátorok között való ellenvetésben vég levén: ne láttatnánk az kösséget újabban békéltetni és egymásra való gyűlölségből, az mi tudatlanságunk miatt, hátra hozni. De már készen vagyon az kocsi.

István deák, Szabó András, Ferentz deák, Rácsai János, Szabó Mihály, Erszényjártó Tamás én velem egyetembe Máthé uramat körül fogák, és István deák ezképpen szólla egész városképiben.

— Tisztelendő Máthé uram! Egész város köszönjük kegyelmednek fáradságát és kívánságunkhoz való engedelmet. Melyben való fáradságát mí kegyelmednek meg nem fizethetjük; de isten adgyon jót kegyelmednek, kívánjuk. Míg élünk penig, emlékezetül is tartjuk közöttünk az kegyelmed cselekedetét és emberséggel való beszélgetését, mellyet még az kegyelmetek rendiben közöttünk senki meg nem mert való próbálni. Ennyivel becsületesb (becsülni valóbb) az kegyelmed dolga, hogy mikor nekünk reménységünk volna az Gáspár uram, tholnai praedikátor jövése felől, kegyelmed reménységünk kívül jutott közinkben. De kérjük kegyelmedet ezenközben, hogy Gáspár uramat is intse kegyelmed, hogy jőjjön el és fogadását teljesítse meg: had próbáltassék az igasság. Ha ő kegyelme kételkedik emberségünkben, izenje meg és vagy ötünktől vagy tizünktől kíván pecsétes levelet, megadjuk; kibin kezessé vetjük magunkat, hogy senkitől semmi bántása nem leszen. Ezen is kérjük kegyelmedet, hogy ha mi vétek esett volna vagy szónkban vagy cselekedetünkben, vagy tartásunkban: kegyelmed azt minékünk megbocsássa, mert tehetségünk szerént, véteni nem akartunk. Immár mi is istennek ajánljuk kegyelmedet és kérjük, hogy legyen igazgatód és őtalmad minden utaidban.

Skaricza: Én az kegyelmetök emberségét igen becsülöm és tőlem senki kegyelmetök felől gonoszt nem hall; hanem

a z mely emberséget láttam kegyelmetekben, arról mindenütt protestálok. Kegyelmetök is énnékem megbocsásson, mert tehetségem szerént én is senkinek ártására nem lettem. Az kegyelmetek kívánságát megmondhatom az Gáspár uramnak; de nem tudom, ha ő kegyelme mostansággal ide jöhessen. Isten legyen kegyelmetökkel!

És így búcsúzást tevén, két fél egymás kezét fogdosván, Máthé uram mellé két rendeltetett polgár késérésnek okáért az kocsira, melyet (fel) készítének ez itt való uraink, fölülének és Tholnáig velle levének; szépen készített étellel, itallal az utakon is vendégelvén, kiről tudom a jámbor egész éltében jó emlékezetet teszen és rólla el nem felelkeznek.

Ez rendi Pétsen ötöd nap beszélgetésünknek Máthé urammal, az Ráczkői praedikátorral. Kin én is az uristennek nagy hálaadást töttem és teszek, míg élek, hogy az én méltatlan voltom szerént több atyámfiával egyetemben úgy vezérlett az ő neve tisztességének őrizésében és az igaz Christusnak tisztességének óalmazásában, hogy a Máthé uram ennyi ideig itt léteben és ilyen nagy szabadsággal való beszélgetésében, praedicálásában ez mi kicsin seregünknek nyájában csak egyet is ki nem szakaszthatott és meg nem botránkoztatott. Hanem inkább ezt bizonynal mondhatom, hogy az kik kételkedők voltak (mint Máthé uram hallott benne, megkérdettem) megerősödtek; sőt nyilván való pápistaságból is hozzánk megtértenek¹⁾; kik most velünk az egy istent félik, tisztelik, imádják és az megfeszített Christusról igaz vallást tesznek. Áldott legyen az uristen és dicsőíttessék mindörökké!

Voltak ezek fölött is szók és beszélgetések nagy sokak. De mi képpen hogy nem a végre vettem pennát kezembe, hogy betűként vagy a Máthé uram szavát vagy a miénket megírjam; azonképpen szükségesnek is lenni nem ítéltém. Mert netalán ha azt ígertem volna is, nem mindenek juttanak volna eszembe. Avagy ha eszembe juttanak volna is, ne talám inkább mondanák tisztességkeresésnek vagy gyalázattételnek, hogynem épületre való szándoknak és indulatnak, melyre való indulattól isten védje fejünket.

Immár írásomnak negyed részére szállok, melyben az Máthé uramtól számláltatott bizonságokra isten segítségéből akarok megfelelni az keresztvények képében. Ennek okáért, hogy a kik hittünk felől eddig kételkedők voltak, miérthogy fundamtum szerént nem láthatták és nem olvashatták írásunkat: ezuton az nyilván lehessen mindeneknél, ítéltessék mindenek, próbálhassák mindenek és ha kiknek vevő szándékok leszen, vehessék mindenek. — — Hogy ha erre nekünk okot nem adott volna az Máthé uram közinkben jövése, az mi írásunkat sok ideig nem láthatták volna az ellenkezők, mert mi is láttuk az hozzánk való kegyetlenséget és azokért nem akartuk vellők magunkat szüntelenül káromlattatni és írásunkkal magunknak nagyobb gyűlölséget keresni. De

¹⁾ Ennek megakadályozására akarta volna István plebános Decsi Gáspárt is Pécsre hivatni, hátha ő megfelelne a Skariczán váratlanul diadalmaskodó Válaszutinak.

miérthogy közinkben bocsáttatott Máthé uram, avagy bár csak maga tanácsából jött is és közöttünk minden gyanúját az háromságának és a fiú istennek kikiáltotta, melyről való disputatiót szemtől szemben nem akart: ez okáért kételenítettünk írásra magunkat adni és isten segítségéből az ellenvetésekre feleleteket rendelni. Melyre szabadságot adunk minden ker. rendnek és kérjük (sőt ha nem kérnénk is, hivataltoknak rendi ezt kívánja), hogy miképpen mi az kegyelmetek ellenvetését megolvastuk, meghallottuk és isten beszédével megpróbáltuk és a mit benne nem szerettünk, bizonságokkal és okokkal megfejtettük (czáfoltuk, törtük): azonképpen kegyelmetek is cselekedjék: jó lelkiismeretből olvassátok, rostáljátok, próbáljátok, ellene írjatok és isten beszédéből, ha mi jó útban nem vagyunk, tanítsatok, intsetek; mert hidgyétek bizonynal, hogy valamit isten ellen való tudománynak ismerünk, vakmerőségünkől annak követői lenni nem akarunk; de az igazságot becsljük és fölötte igen szeretni akarjuk. Csakhogy isten beszédéből lenni ismerhessük és tudhassuk.

Az szitoknak, átoknak, szerető uraim! mi haszna vagyon? Nemde nyilván vagyon-é, hogy azok legyenek Christusnak tanítványi, kikben szeretet vagyon; avagy isten nemde azokban lakozik-é, kik egymást szeretik?

Ideje hát az ördögnek lakóhelyét megtisztítani és az nagy úrnak lakó helyévé szerezeni. Hogy ekképpen való cselekedet miatt keresztyén-ségünknek hasznát vehessük és az nagy úristennek sok jó igéretiben részesülhesünk. Amen.“

A pécsi disputatióról eddig előadottakat Válaszuti munkája három első, történetinek nevezhető, részében tárgyalja. A negyedik részben theologiai vitairatának bevezetését adja, következő érdekes nyilatkozatokat tévén:

„Jóllehet azért, hogy az Máthé uram tartozott volna velle, hogy itt közöttünk valamely bizonytságot az fiú istenre számlált, azt feleletekkel meg is oltalmazza, sőt szorgalmasan is kértük reá, hogy addig el ne menne közülünk, míg kérdésekkel eleibe nem raknók; sőt én magam is tiz frtig ¹⁾ eledelre költséget ígértem vala, csak hogy maradást tönne: de ő azt mondá, hogy arra nem választatott, sem bocsáttatott; hanem csak azért engedett ezekben is kívánságunknak, hogy senki magát ne mentesse, hogy üdvösségének tudományát nem hallotta volna. „Én azért kiáltottam ki. Ha immár előttetek kedves nem leszen, én arról nem tehetek: én az én lelkemet megmentettem az számadástól!“ Szükséges dolog azért rendszerint elővennünk minden bizonyágtételit, hogy azokat megmagyarázván és fejtegetvén, senki ne mondhatná azt, hogy vakmerőségből, értvén mulatjuk el és magunk fejből való tudománt követvén, semmire egyébre nem igyekezzünk, hanem hogy (kitől isten oltalmazzon!) csak botránkozást szerezhesünk.

Hiszem pedig, hogy tú magatok is, kik írásunkat olvassátok (csak ezt jó lelkiismeretből és itleltből cselekedjétek) minket a calumniatorok ke-

¹⁾ Mai pénzértékben mintegy 90 frt. V. ö. Századok. 1889. 657.

zéből megmentetek és azt kezditek mondani, hogy írást, még pedig az propheták írásit forgatjuk és abból lelkünk üdvösségét keressük; nem pedig a doktoroknak és tévelygő mestereknek vélekedésből való tévelygő magyarázatjokat, kik sem azt nem gondolják, ha az ő magyarázatjoknak értelmét parancsolta-é isten vagy nem; azt sem gondolják, ha találtatik-é istentől ígrettanításokra vagy nem? De azért szinte elégnek mondják üdvösségökre mindeneknek, csakhogy őket kövessék az hallgatók és csakhogy mellettük egyebekhez kardot és éles tört rántsanak. Ezt cselekedték minden doktorok és pápák az ő szerzésinek és írásinak kiadásában. De halljatok-é, szerelmesim! nem úgy kell lenni az mi dolgainknak és tanulásinknak, hogy az mi hazánki papok így tanítanak, azért illik az erdélyieket gyűlölni és eretnekeknek nevezni, mert soha nem lehet jobb értelem, mint melyet az mi papunk hírdet. Adja isten, hogy jó legyen! De hogy te is, szegény lélek, ki üdvösségedet kívánod, bizonyos lehess, ha helyén vagyon-é üdvösséged vagy nem, im' ezt cselekedjed: kérd meg papodtól, ha vagyon-é tanításáról isten parancsolja vagy nem? — — — Ha azt mondja, hogy vagyon: adjon propheták és apostolok írásából bizonságot rólla és úgy maradj meg mellette. Mert ha ezek(en) kívül jársz, akármi tudomán is jó leszen előtted és gyönyörködtet téged; de maga azért szégyenét valod szükségnek idején mind ez világ előtt, mind isten előtt, mert parancsolat kívül jártál és magad akarhatja szerint; oly sectát támasztottál, melyben sem a szentek részesek nem voltak, sem örök életjüket aféle tudományból nem keresték.

Miérthogy pedig mi nekünk szándékunk erre vagyon, hogy igaz istent igazán tisztelhesünk, félhessünk és imádhassunk, erre kell vigyáznunk, hogy mi is ez rend(en) kívül ne találtassunk. — — Előtünk legyen mindenkor amaz első és nagyobbik parancsolat: Halld meg Izrael, a te urad, istened egy úr! ezt tiszteljed, egyedül imádjad és csak ő neki szolgálj! Ennek vallásából mutat Christus urunk is (örök?) életre való hasznót, tanítván: Ez az örök élet, hogy megismerjenek téged, atyám, egyedül egy igaz istent, vagy igazmondó istent. Ugyan ottan az Jesust Christusnak ismerni és vallani örök életnek tanítja; nem azt, hogy olyan istennek ismerjük, mint az atyát. 1 Jo. 2. — Jo. 20. — Math. 16. — Rom. 10. etc.

Ez volt eleitől fogván, isten segítségéből, az mely fundamentumra én az keresztyéneket szoktattam és építettem. Mellyet erősnek is hittem és megváltozhatatlannak mondtam midenkoron; mondok is, míg élek és istennek rajtam való ajándékot ismerhetem.“

E bevezetés után műve negyedik részében, mintegy 70 íven kereszttől, pontról-pontra czáfolja Válaszuti a Skaricza két prédikációjában felhozott erősségeket. Az utolsó előtti fejezet arról szól, hogy emberi szerzés legyen az isten származása; az utolsó fejezet pedig Socrates, Theodoretus, Sozomenus stb. egyháztörténet-írók után az Athanasiusi hitvallás viszontagságait adja elé, azt t. i. hogy „az háromság tudománya tűzzel, vassal és átkokkal erősített meg.“

Az ötödik rész 8 íven a dunántuli unitáriusoknak az „egy atya istenről és a Jesus Christusról való vallástételét“ a támogató

erősségekkel együtt közli. E vallástétel után „egy néhány kérdések következnek, melyekben az háromságnak rendi bontatik és erőtelen volta bizonyíttatik; avagy hogy okosságból is megbizonyíttassék, mert lehetetlen légyen egy istent hárommá tenni és hármat eggyé...“

E két ívet elfoglaló kérdések után állanak Válaszuti berekesztő szavai: ¹⁾

„Ezek, szerelmes uraim, melyeket Scaricaeus Máthé uram tanítása ellen szólni és írni akartam. Melyből dícsírtessék az egyedül való és mindenható atya isten, kinek soha társa nem volt s nem is leszen, hogy kegyelmességéből az én méltatlan voltomat ennyire vezérlette, hogy az jámbor atyánkfiának ellenvetésire írhattam és az kicsin talentum szerént írást forgathattam az én szerelmes atyámfiaival, praedicator társaimmal egyetemben ²⁾, kik Felső-Baranyában illy nyavalyás időkben és keserves igaviselésben velem együtt türnek és nyavalyognak a nagy és bölcs istennek tisztességéért és a megfeszítettett Jesus Christusnak vallástélléért; nevezet szerint: Soklyosi Máthé, Szobori Miklós, Olcsárdi Gergely, Némai Demeter, Aranyosi István, Szentkirályi Péter és Vásárhelyi Mihály. Ezt peniglen nem annyira adtuk és bocsátottuk ki a keresztyénség közé, mint saját fejünknek gondolatját; hanem mint jeles, bölcs és tudós embereknek értelmét, kik ez mostani bálványozó világnak közepette isten tisztességében előttünk fénylenek és Christus urunknak és az apostoloknak és a prófétáknak tudományokkal és írásokkal együgyüképpen megelégedtenek és jó hírnév alatt értelmökről az apostoli vallás szerént írást kö-zinkbe bocsátanak igaz útnak kimutatására. Nevezet szerént amaz tiszteletes és becsületes Dávid Ferencz, Palaeologus Jacab urunkkal és atyánkfiával egyetemben, kik martyrmságot az régi szentek szerént ez égi igazságért immár felvettenek. Ezekhez számláljuk Somerus János pyriait (így) és Bogáthi Miklóssal több keresztyén atyafiakat, kiknek írások kezönkben lévén, olvassuk és az szent bibliával conferrálván, minden istenfélőknek örvendetesen terjesztjük. Kérem azért a ker. olvasókat, jó lelkiismerettel olvassák, próbálják és ha mit benne nem szeretnek, isten beszédéből bár megmásolják. Melyből ha nekünk jobb értelmet támaszthatnak előnkbe, örömet — próbálások után — néki engedünk és istent érettük magasztaljuk, kik minket munkájok által jóra vezérlettek és istenhez közelben (így) juttattak. Ezt pedig hogy jobb lelkiismerettel köszönhessük meg, kegyelmetek is ezt cselekedje, hogy igaz lelkiismeret szerént szóljatok és írjatok ezekre, minden szitok és átok helyett szép intéseket követvén. Mert mi bizonynyal elhittük, hogy valahol az szitok és átok uralkodik és örvendetesség vagyon a szitokoknak válogatásában, ott isten lelke nem lakozzék és isten igazsága nem követessék. Nem is ítéljük méltóknak olvasásra afféléknek írást; mert ha nyelve rút, bizony lelkiismerete is fertelmes és rút!

¹⁾ Az unitár. főiskola példányában ezen kívül még a dunántuli unitáriusoknak minden bizonynyal Válaszutitól kelt lendületes szép könyörgését is találjuk, mely az egész mű előtt mintegy bevezetéképen áll.

²⁾ T. i. ezek segítették őt a theologiai rész megírásában.

Szólok pedig kegyelmednek Scarica Máthé uram, ki erre nekünk városunkba jötöddel okot adtál, hogy isten segítségéből ellenünk való írásod rend szerént legyen. — — Annak felette ezen mi urunk Jesus Christusnak atyjának könyörgök alázatosan, hogy a mit közöttünk elindított, legyen vezérünk és igazgatónk és engedje meg nagy kegyelme-ségéből, hogy azonegy akarattal, szájjal, szívvel és lélekkel jövendőben szólhassuk ő felségének tisztességét, dicsíretit és akaratját, hogy meg-egyesültek lévén az egy szent és kegyelmes istennek és az ő szent Christussának értelmében és tökéletes vallásában, az jövendő életben is ezen mi egy fejünknek, a Jesus Christusnak, örömeben és dicső-séges országában együtt lehessünk és részesülhessünk az szentek boldog állapotjának sorsában örökkön örökké. Ámen.“

KANYARÓ FERENCZ.

IMA

KOVÁCS JÁNOSNÉ SZÜL. KRIZA LENKA FELETT

1890. jul. 27-én.

Isten! örök Felség, örök mindenható hatalom! mennyei édes atyánk! megrendülve állunk e koporsónál, szivünk összerezzen az enyészet e szomoru képénél; gondolataink egymásra tolulnak e sötét valóság előtt!...

Te örök, változhatlan törvényeket irtál világodba. S tudjuk, hogy a mi porból vétetett, bármily szépen is volt alkotva, annak porrá kell lenni; a teremtés remekéül alkotott eme bámulatos alaknak, az emberi testnek is az anyaföldbe, a honnan formáltatott, mit milliard részek összégének mond az emberi nyelv, az ősananyagba visszatérni. Ah de Atyánk! a kezdet és vég közé oda állítottad az életet erőivel, tehetségeivel és vágyaival, törekvéseivel és reményeivel, s felépítesz egy búbajos világot, a sziv világát a rokonszenv és szeretet érzelmeiben; megjelölted a pályát, az időt, a határt, hogy az ember elérje a célját, s lássa boldogságát, vágyainak megvalósulását... Szomoru kép. sötét valóság! Egy gazdag érzelmvilág még ifjusága teljességében kialudva!

Boldog gyermekkor, virágos szép tavasz. Muzsák játszáskörül, csókdosva az ajkat. Szelid ének hangján tanulja szeretni a nemes és szépet, költői lélek föllendülésin a magasztost, nagyszerüt, fönségest; házi és női erényeket, a ki ezekben példájával előtte tündököl, ő tőle ismer meg.

...Hű hitves, gyermekek, kikkel megajándékoztad, drága kincsül birják; szivének nemességével ő érettük fog érezni, szeretete melegével őket fogja boldogítani, lelkének szépségét rájuk sugározni, szeretni fog, egy egész életen keresztül szeretni és élve áldozni!

És most oh Isten, édes Atyánk! mind e boldogító reményeknek vége. Elvétetett tőlük az ő szemeiknek kivánsága. Ráfuvallt a szélvész; őszi felhő szállott nyári láthatárra; ködös, borongós lett felette az idő járása. Nem is tisztult többé, nem derült ki a nap. Enyhületet nem hozott a megújult tavasz. Tudomány, szeretet szövet-

keznek érte, hogy megtartsák az életnek, keltsék uj reményre. Mind hiába! . . . Az éjszaka leszáll. A gazdag sziv világa bezárulva; boldog kilátások, szép remények megsemmisülve. Oda a férjnek büszkesége, az édes anyának és jó testvérnek imádottja, oda a szerető jó anya, a tisztelt nő, a társadalomnak kedvelt tagja. A ravatalon nyugszik a költő leánya.

Oh Isten, édes Atyánk! ki mérhetné meg a tenger fájdalmat? A nyomoruság habjai felettük mintegy áradat. Kihez kiáltana e siralom völgyéből a bánattól és bútól terhelt, lesujtott sziv? Kitől remélhet vigasztalást az ártatlan gyermekek keserves panasza, kiknek többé nincsen, nincsen édes anyja, ki őket szivvérevel, odaadó szeretetével táplálja? Kitől a testvér mélységes, néma bánata? Kihez mennénk?! A te kebeledre menekülünk, oh Isten! minden vigasztalásnak Istene. Oh ne hagj el, oh jövel a te szent lelkeddel. Oh küldj világosság-sugárt és láttasd, hogy nem a vak erők véletlen játéka az, a minek áldozatul esett, hanem örök törvényednek kellett itt is bételni; s nem a te gyönyöröséged a sziv világának szétrombolásában és az emberek fájdalmas jajkiáltásaiban, hanem ama változhatlan törvénynek kellett érvényesülni, melyen mozog világod, melynek engedelmeskedik a rét füve és a mező virága, s mely alól nincs kivétel azokra nézve sem, a kiket kevéssel teremtettél kisebbekké az anyaloknál. És jövel a hit mennyei világosságával, jövel és láttasd, hogy az érzelmi és erkölcsi világ, a melylyel minket itt a földön boldogítasz, a szellemi élet, a melyet mibennünk kifejtesz, a külső lét-alak tovatünésével nem fog elveszni . . . Az arcok rózsái elhervadnak, de a lélek szépségei virulnak örökre.

S mindezek által szállíts enyhületet, engesztelődést a veszteséget szenvedett keblekbe, tanítsd szent akaratodon megnyugodni, enyhítvén fájdalmukat az őszinte közrészvét által is.

És aztán, oh Isten, édes Atyánk! a ki más vesztesék után, a legdrágább kincset, a jó nőt és hű bitvest vesztette el; és a ki annyi megpróbáltatást szenvedett, ki egymás után látta eltűnni, sirba szállni szívének szeretteit, s a kinek e fájdalmat is el kell hittel viselnie; és a kik mint igaz testvér és rokonok állják körül a ravatalt, — vedd körül őket gondviselő szeretetteddel, a kicsiny árvákat pedig véd, ápolj és tartsd meg az ő szivök meleg érzelmeivel és gyöngéd gondosságával.

Minket pedig taníts e koporsónál is hittel bizni te benned.

Az elköltözöttnek adj üdvösséget, mi velünk pedig maradjon megtartó kegyelmed.

PÉTERFI DÉNES.

ANGLIAI LEVELEZÉS.

Manchester, 1890. jul. 9.

Hogyan kezdjem levelezésemet, melylyel oly hosszasan szüneteltem és adósa maradtam kitünő folyóiratuknak? Nem rajtam mult, hogy ez így történt, hanem a körülményeken. E levelem már nem Belfastból, hanem egészen angol földről keltezik. Az isteni gondviselés az én sorsomat az unitarismusnak Nagy-Britániában a legtevékenyebb és legfontosabb központjába helyezte.¹⁾ Manchesterben, mint az Unitáriusok évkönyvéből láthatni, tiz unitárius gyülekezet s hozzá még két missioi állomás van; s a tiz gyülekezet közül négy e százév utóbbi negyedében alkottatott, a legutóbbi 1887-ben; s jelenleg is egy újabbnak alakítása van folyamatban. Manchester körül számos unitárius egyházközség létezik, levén e két megye, Lancashire és Cheshire, különösen gazdag, nagy és erős unitárius hitközségekben. Ezelőtt harmincz évvel én is laktam e kerületben, mint-hogy atyám akkor, Manchestertől nyolcz mértföldre, Dukinfield-ben volt pap; s ott történt, hogy én, a kinek más pálya volt szánva, elhatároztam, hogy a Krisztus igaz unitárius hitének papja leszek. Az én sorsom akkor válponton állott; már megnyertem volt az egyetemi fokozatot, az *M. A.*-t s vártam a kinevezést valamely kormányi hivatalra; és ugyanazon reggel, a mikor elhatároztam, hogy pap leszek, érkezett meg a kormány kinevezése számomra. De én megmaradtam elhatározásom mellett, a theologiai akadémiára léptem és a mikor végeztem azt, Lancashireben kezdettem papságomat. Sohasem bántam meg, hogy így határoztam. És ha valamit most sajnálnom lehet, azaz hogy többé nem viselem a tényleges papságnak terhes, de gyönyörűségei igáját. Bocsánat ez önéletirati vonatkozásért. Ezzel csak azt akartam kifejezni, hogy mindamellett is, hogy Belfastot, hol eddig életem legjobb és legboldogabb napjait töltöttem, nagyon szerettem, Manchesterbe helyezve át, úgy szólva, haza jöttem.

Azok az események, melyek az utóbbi két év alatt történtek, főképpen dr. Martineau Jakab nagy nevével vannak kapcsolatban. Erkölcs- és hit-bölcséleti közelebből megjelent három nagy munkája,nevét nemcsak Anglia, hanem Európa elsőrangú íróinak és gondolkozóinak sorába emelte. Meg nem vesztegetve a bámulat által, melylyel neki azok adóztak, kik orthodoxiájukkal dicsekesznek és a

---

¹⁾ A mint egyik korábbi füzetünkben jeleztük, t. barátunk a missionarusokat nevelő intézet igazgatójává neveztetett ki. Szerk.

kik őt elismerésükkel üdvözölték az erkölcs alapjainak és az Isten valóságos lényének és jellemének fényes védelméért, legutóbbi művében úgy határozza meg álláspontját, mint a ki a hagyományos theológiának, melyet egyházi körökben kedvelnek, nem híve. Ő a vallási tekintélynek egyetlen igaz forrását az önmagát kijelentő Istenben találja, a kinek tanubizonyossága az emberi kebelben van, s más egyéb tekintélyeknek igényei sohasem voltak oly éles-elműen vizsgálva és bírálva, mint az ő „The seat of Authority in Religion“ című művében. E mű magas ára mellett is már a második kiadást érte el.

Dr. Martineaut úgy ismeri a világ, mint egy ritka szellemű gondolkozót és fényes tollú író. De ő nem csupán szobatudós vagy elvonult író. Érdeklődik az emberi lelkek élő világa iránt s a mi vallásközönségünknek jóllétét és eléhaladását mindig szíven hordozta. Ebből kifolyólag, a Leedsben tartott nemzeti értekezleten egy alaposan kidolgozott tervvel állott elé a mi egyházainknak jobb módon való szervezésére és a papi állás javítására nézve. Igaz, hogy az ő eszméi tulmentek a jelen helyzet lehetőségein, s indítványai távolabb céloztak, mint a hogy várni lehetett, vagy mint hogy az angol unitáriusok elfogadhatnák. De mégis az általa eléterjesztett terv, nem volt gyümölcstelen. Az unitárius vallásközönségben érdeklődés támadt egyházainknak jobban szervezése és szélesebbkörű jótékony tevékenysége iránt, úgy hogy mindkét kérdés a szükségképpeniség erejével lépik fel. Az ország minden részében mind nagyobb figyelmet fordítanak e kérdésekre és a mi különböző társulataink évi gyűlései főképpen ezekkel foglalkoztak.

A Brit és Külföldi Unitárius Társulat idei közgyűlésén az amerikai egyházaknak a képviselője az önök által is ismert Allen H. József tanár volt, az Unitarian Review szerkesztője. Midőn neki bemutattak, mindjárt Magyarországról emlékezett meg, mint mindkettőnk ismerete közös tárgyáról, s mint oly kötelékről, mely minket összefűz.

A társulat a következő évre egy manchesteri unitáriust, Beard Rely Jánosnak, az igazgatásom alatti intézet alapítójának a fiát választotta meg elnöknek. Az illető testvére dr. Beard Károlynak, kit nem régen veszítettünk el, s a ki dr. Martineau után legkiválóbb emberünk volt. Beard Jakab, ki kereskedő és városi tanácsos, semmi igényt nem formál az ő néhai atyja sokféle dologban való jártasságához és testvére nagy tanultságához, s írói tulajdonaihoz, de kiváló gyakorlati ember, nagyon buzgó egyháztag s nagy bizalomnak és rokonszenvnek örvend mindazoknak a részéről, a kik az ő kiváló jellemét ismerik.

A Manchester New Collegének Londonból Oxfordba való áthelyezése fontos esemény nem csak reánk nézve, hanem az angol theologia egész jövőjére nézve is. Közülünk sokan, köztük Martineau is, ellene volt az áthelyezésnek, azokra a veszélyekre gondolva, melyeknek theologiai akademiánk az anglikán orthodoxia és egyszersmind a legszélsőbb septicismus e főhelyén lehet kitéve. De az áthe-

lyezés tényleg megtörtént és most az akadémia számára a közadakozásból egy csinos épületet emelnek, hogy legyen annak saját otthona. A tanárokat, dr. Drummond igazgatót, Carpenter Estlin Józsefet és Upton Barnes Károlyt az oxfordi egyetemi élet vezetői a legbarátságosabb fogadtatásban részesítették és az akadémia imaházában tartott vasárnapi istentiszteletek látogatottak voltak. Bárhogyan legyen e mozgalommal, az akademiának Oxfordba áthelyezése bizonyára a mi elveinket és álláspontunkat ismertté teszi Anglia tudományos életének e főhelyén.

Ezzel az áthelyezéssel csaknem egyidejűleg újra szerveztetett a másik papnevelő intézetünk is. Tantervét szélesebb alapokra fektettük és most „Unitarian Home Missionary College“ nevet visel. Igazgatójának teljes egyetértéssel e sorok írója hivatott meg és reméli, hogy ez állásában szolgálatot tesz az ügynek, és a gondjára bízott intézetben és egyebütt is különösen ápolni fogja az összes unitáriusok közös testvériessége érzetét, mire történelmünk és jelen állapotunk ismerete buzdítja őt.

1888. év végén Spanyolországban tettem utazást, hogy mind több anyagot gyűjtsék össze Serveto Mihály életéhez. Kutatásaimnak szép eredménye volt. Meglátogattam azt a helyet is, honnan Serveto családja származott, Villanueva de Sigena-t, hol a templom egyik oltárán most is ott áll a Serveto nevet viselő sisak. Ezelőtt pár hónappal Serveto egy korai „In Leonardum Fuchesium Apologia“, 1536. című munkájának egyetlen példánya fedeztetett fel véletlenül Londonban a dr. William's Library pinczéjében, mikor e könyvtárt új helyére a Gordon Square-re szállították át. A könyvtár felügyelő-bizottsága engedélyt adott, hogy ez eddig csaknem ismeretlen és különös érdekű irat kinyomattassék. Az theologiai és tudományos kérdéseket tárgyal s értéke, hogy világot vet Serveto gondolatainak a vizsgálódás mindkét ágában való fejlődésére.

Az angol theologusok szelleme minden egyházban, ama vallási igazságoknak elismerésére kezd jöni, melyeket az unitáriusok már rég hirdetnek. Egy közelebből kiadott könyvben, melynek czime: „Lux Mundi“, s melyet azok a fiatal tudósok irtak, kik dr. Pusey high-church eszméiben nevedtek, a biblia tekintélyéről, és a bibliában foglalt tudományos és történelmi adatokról való hagyományos nézetek nyilvánosan feladatnak és a szent irás tekintélye annak szellemi tanításaira alapittatik. Skocziában Dods és Bruce tanárok oly nézeteknek adtak kifejezést, melyeket csak nem is oly régen egyhangulag heretikusoknak mondtak volna; s most heves vita után elállottak a haeresis vádjától, habár dr. Dods egy oly szellemű beszédet adott ki, hogy az unitárius-társulat azt újra kinyomatta és nagy kelendőségnek örvendett.

Nem szabad e dolgok jelentősége felől tévedésben lennünk. Ezek a dolgok nem azt jelentik, hogy a mi munkánk el van végezve. Ellenkezőleg, szélesebbkörű tér nyílik meg előttünk és kedvező alkalmak. Azokhoz, a kik elvesztették hitüket a hagyományos tanok-

ban, vagy kezdik elveszteni, a mi hitünknek, mely a végetlen szeretetű Atyában és az emberi természetben való megújított hit és remény, az ő fiának élő és szerető szelleme által újítva meg, isteni küldetése van.

GORDON SÁNDOR.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1890. jul.

(A vallásos társulatok évi gyűlései: Lelkészi értekezletek; a párisi bibliai társulat és a francia prot. történelmi társulat gyűlései. A taitbont-i egyház 50 éves fennállásának örömmünnepe. Munkácsy az idei kiállításon.)

Szerkesztő úr!

Utóbbi levelem egészen egy külön tárgynak volt szentelve s nem beszélhettem a különböző protestans társulatok évi gyűléseiről. De néhány szót írnom kell legalább a főbb társulatokról, a melyeknek gyűléseiben részt vettem. Mindenikről nem tudósítok, nem csak azért, mert eszméiket nem osztom, hanem mert egy részök nem is ajánl olyast, mi érdekes lenne, a mint ezt alább meg fogom mutatni éppen egy orthodox lapból vett idézettel.

Tudósításomat a lelkeszi, vagy még inkább mondhatnám a zsinatos értekezleteken kezdem, zsinatosnak mondom azért, mert oda senkit se engedtek bé, ki a zsinat által megállapított hitvallást alá nem írta, s onnan a szabadelvűek egészen ki voltak zárva. Az értekező tárgya, melyet az előző évben tűztek ki: „Hogyan kell prédikálni a jelenkor tényleges szükségével szemben?” E tárgyat a versailles-i egyik lelkesz terjesztette elé. Felolvasását három részre osztotta, az elsőben a protestans predicatio eredetére menve vissza, számos idézettel megmutatta, hogy a hitjavítók predicatiója nem állott egyébből, mint a szentírásnak gyakorlati magyarázataiból. A második részben a predicatio fejlődését tüntette fel a XVII., XVIII-ik s főleg pedig a XIX-ik százévben, mely utóbbit leginkább az jellemez, hogy a napi kérdésekkel foglalkozik, a kereszténység szempontjából. A harmadik részben pedig felelni igyekszik arra, hogy milyennek kell lenni a predicatióknak. Következtetéseihez, a mint nekem tetszik, sok kérdés férhet. Ő abban a nézetben van, hogy nem kell minden vasárnap prédikálni, hanem csak a szentírás egyes fejezeteinek gyakorlati magyarázatára szorítkozni. A tulajdonképpeni beszéd, vagy a mint ő nevezi értekezés, csak kivételes alkalmakra lenne fentartva. Én úgy hiszem, ez a nézet téves és roszt következményei lennének.

Hogy ha a protestans szószék a rendes istentiszteletből kihagyja azokat a tényleges kérdéseket, melyek a szellemeket többé-kevésbé foglalkoztatják a hallgatók száma, mely most sem oly tulságos, megapadna. A hallgatóság csak különös alkalmakból jönne össze. Egyébiránt a vitában meg is tették az ellenvetéseket. Voltak azonban olyanok is, kik osztották a felolvasó nézetét, sőt némelyek oly messze mentek,

hogy az istentiszteletet csupán biblia magyarázatra és imára kívánták szorítani.

Az orthoxok értekezleteinek különben nem sok eredményt tulajdonítanak; azok nem fognak nyomokat hagyni az egyház történelmében. Egy orthodox lap a vallási értekezletekről és egyesületekről általán szólva, a többek közt a következő észrevételeket teszi: „A közönség kétségtelenül igyekezett megfelelni azoknak a meleghangu felhívásoknak, melyeket hozzá intéztek, hogy a gyűléseken megjelenjenek. A hallgatóság száma nagyobb volt, mint a múlt évben. De bár hogyan vegyék, ismételnem kell, hogy igen sok volt a jelentésekből és a hosszú beszédekből... Hiszik-e, hogy a közönség, mely most jelen volt, a jövő évben is érdeklődést fog mutatni. Aligha kedve lesz a gyűlésekben részt venni.“ Az „Évangile et liberté“ lap, mely e megjegyzéseket teszi, valószínűleg úgy találja, hogy az érdeklődés csappant bizonyos társulatok iránt. A következő évi értekezletre két tárgyat tűztek ki: „A szentlélek hatásának természete.“ A másik, a mely elég különösnek látszik: „Önkéntes hitvallás és a protestans lelkek iránya.“

— A lutheranusok értekezletei, melyeken jelen voltam, mint mindenkor, úgy az idén is érdekesek voltak. Ismételve hangsúlyoznom kell, hogy ezek az igazi egyetemes jellegű értekezletek, a melyekben mindenki hitvallás különbség nélkül részt vehet, s a hol minden évben örömet találkoznak a különböző felekezeti emberek. Két felolvasást hallgattunk itt. Az egyik: „A lutheránus egyház ismertetése“, melyben Pfender lelkész a Luther szerinti egyházat rajzolta, aztán Luther közvetlen tanítványairól szólott és a lutheranus egyház hitvallásairól. Felolvasó nagy tanultságról tett bizonyosságot, számos idézetet hozott fel Luthertől és tanítványaitól. E tanulmányból kiviláglott, hogy Luthernek az egyházzal való fogalma sokkal magasabb, mint a katolikusoké; egyet azonban megtartott a katolikus felfogásból is. Mert az egy egyháznak fogalma, ez katolikus fogalom. De mi az, a mi Lutherre és tanítványaira nézve az egyháznak egységét teszi? Az Isten tiszta igéjének prédikálása és a sacramentumok oly módon való kiszolgáltatása, mint a hogy azok szereztettek. A fölolvast követő vitában joggal jegyezték meg, hogy az egyházzal való eme fölfogás kihagy a kereszténységéből sokakat, a kik pedig jó keresztényeknek mondhatók, például a quekereket és másokat. Egy református orthodox lelkész épp erősen tiltakozott az egyházzal való eme felfogás ellen. Azonban gondolatából a végső következtetést nem merte kivonni, mert ez a lett volna, hogy a ref. orthodoxoknak az egyházzal való felfogása semmivel sem jobb, miután szerintük az egyház csak ott létezik, hol az ő saját hitvallásukat elfogadják. A következő felolvasást Vaucher lelkész, Bersier veje tartotta „a modern lutheranusok egyházfogalmáról.“ Tanulmányában arra törekedett, hogy megvilágítsa az erlangeni iskolából való Thomasius szerinti és a marburgi iskolából való Vilmár szerinti egyházfogalmat. E tanulmány érdekesen, világos nyelven és lelkesültséggel volt írva, úgy, hogy a figyelmet a tárgy fontosságához mértén teljesen lekötötte. Mintegy újjal mutatott arra a nagy különb-

ségre, mely a két iskola között van. Thomasius megtartotta nagy részben az egyházzal való szellemi fölfogást, míg Vilmar inkább a katolikus fölfogáshoz hajlik s azt csaknem teljesen elfogadja. Ritkán hall az ember theologusok körében oly szakszerű s oly vonzó felolvasást, mint a Vaucheré. Szóval a lutheranusok értekezletei mindazoknak a véleménye szerint, a kik jelen voltak, ez évben is, a legszébb eredményrel folytak le.

— A párisi bibliai társulat gyűlése Schickler elnöklete alatt még népesebb volt, mint a mult évben. Ezt onnan magyarázhatni, hogy a közönség tudta, hogy a francia prot. történelmi társulat nem jön össze ez évben Párisban s így Schicklert, ki annak is elnöke, csak ez alkalommal hallgathatja, mert meg kell jegyezni, hogy a pretestáns közönség nagyon szereti az ő beszédeit hallgatni, mivel azok érdekesek és tanulságosak. Ez évben a biblia becséről, mint a hit-és erkölcs szabályozójáról beszélt, aztán a jogról és kötelezettségről, melylyel a bibliát mindenki olvashatja és olvasnia kell. Azután vonatkozásokat tett az alpesi hegyi lakókra, kiknek a francia protestantismus annyit köszönhet. Ezek voltak tényleg azok, kik folytonos sürgetéseikkel és áldozataikkal Olivetant megnyerték, hogy magából a héber szövegből fordítsa le a bibliát. Douen részletes vizsgálódásai szerint az Olivetan-féle versioból 1535—1560-ig az ó-szövetségből 42 kiadás, az új-szövetségből 15 jelent meg. Az Osterwald-féle fordítás is, melyet ma Franciaországban használnak, az Olivetané alapján van készítve. Az alpesi hegyi lakókra vonatkozással Schickler megemlékezett a mult évi ünnepélyekről, melyet az ő elődeiknek 1689-ben az ő hegyeik közé való dicsőséges visszatérésére ülték. Azután felemlítette a mult évi párisi Coligny-ünnepélyt is.¹⁾ Megható szavakban szólott arról, hogy a Coligny emlékszóborra egy biblia van vésvé, a mi annak igazi jelentőséget kölcsönöz. „Minket nem bánt az, hogy a szent könyv ennyire nyilvánosságra van helyezve, hogy azt törvényes tiszteletben látjuk Páris városának közepén, hol a XVI-ik százban azt széttépték és leveleit megégették.“

Az elnök beszéde után a társulat mult évi működéséről és állapotáról következett egy jól kidolgozott jelentés. A jelentés egyéb adatai közt nevezetes, hogy a társulat a bibliának ismét több editiójához jutott, úgy hogy most a bibliának két ezer editioja van birtokában. Felemlített az is, hogy a társulat részt vett a párisi kiállításban és hogy a jury-tól magas kitüntetést kapott. „Örömmel jelenthetem, hogy a jury, mely a mi munkánkat megvizsgálta, azt kitünőleg tudományos jellegűnek ismerte el, következőleg társulatunknak aranyérmét adott.“ Ez a kitüntetés megörvendeztette a francia protestánsokat s a közönség figyelmét felkeltötte a társulat iránt. Sajnos, hogy a társulat pénzügyi állása nem éppen kielégítő. Fedezet-

¹⁾ Rájöttek, hogy Colignynek születési éve hibásan van az emlékszóbron 1517-re írva. A nemzeti könyvtárban levő hiteles adatok azt mutatják, hogy Coligny 1519. febr. 16-án született. E hibát mihamarább ki kell javítani.

hiány ugyan nem forog fenn, de hogyha nagyobb volna az aláírók száma, a társulat is szélesebbre terjeszthetné munkakörét.

Örvendetes jel, hogy a választmány az orthodox-párt részéről megkeresést kapott, melyben azt az ohajukat fejezik ki, hogy az ő biblia-társulatuk és a mienk egyesíttessenek. Minthogy az orthodoxok voltak azok, kik szakítottak a párisi bibliai társulattal azért, mivel ez utóbbi a biblia újabb fordításait terjesztette, most, hogy az egyesülés létrejöhhessen az ő soruk elfogadni a dolgok jelen állapotját s visszatérni a társulatba, melyet elhagytak. A társulat bizonyára örömmel fogja fogadni, de kényszeríteni a visszatérésre, nem kényszerítheti. Mégis remélni lehet, hogy az orthodoxok, kik az Osterwald-féle fordításon már tettek változtatásokat, lassanként más fordításokat is megengednek, s akkor aztán nem lesz semmi okuk, hogy magukat a párisi régi bibliai társulattól visszatartsák. De meg kell vallani, hogy ez a pillanat még nem érkezett el.

— Fennebb mondtam, hogy a francia protestans történelmi társulat az idén nem Párisban tartja évi gyűlését. Tényleg Lyonban tartatott meg és pedig oly nagy hallgatóság jelenlétében, hogy a terjedelmes templom nem bírta befogadni. Schickler elnök jelentése nem csak a mult évi eseményeket sorolta fel, hanem felölelte a társulat egész munkásságát. Megindító emlékeket idézett fel a lyoni nagy templom történetéből. Megismertette a társulat Bulletinjének is az eredetét és megmutatta, hogy jött létre és fejlődött idáig. És itt vonatkozást tett a magyar protestans történelmi társulat „Protestans Szemlé“-jére is, a melynek szivéből virágzást kívánt. Kijelentette, hogy a „France Protestante,“ melynek kiadása Bordier halálával fennakadt, folytatódni fog. Pressensé veje, Bernus szerkesztésében. Érdekesek voltak a protestantismus történelmi könyvtáráról tett jelentései is. Mindamellett, hogy e könyvtár újabb keletü, több mint három ezer kötetet számlál és hat száz kéziratot, melyek közül néhány egészen ritkaság. Szépen emlékezett meg három kitünő férfiről, a kiket a társulat a mult évben vesztett el: Bordierről, Delabordes grófról és Bersierről, kikről annak idején én is szólottam volt levelemben. Jelentésének végét főleg a lyoni templom történelmi emlékeinek és a lyoni martyroknak szentelte, e sorokkal zárva be: „Isten megbizonyította magát a mi történelmünkben. Mindama szenvedések mellett, mondhatnám szenvedések árán, mindamaz emberi tévedések mellett, melyeket siratunk, a francia protestansok történelme hitre és hálára indít Isten iránt... A XIX-ik száz évi egyháznak nem kell folytonos harczot vivnia a külső ellenségekkel. Megvan az a kiváltsága, hogy minden felekezet tagjainak testvéri jobbát nyújthatja. Tudja-e azt, hogy mit kell tenni saját kebelében? Erősíteni magát a békében, az egyetértésben és kölcsönös szeretetben, új erőt gyűjteni a csodálatos megszabadulás szemlélésén és bámulni szívvvel és lélekkel a régi napoknak isteni áldásait.“

Az elnök beszéde után a társulat titkára Weiss olvasta fel terjedelmes tanulmányát „a lyoni és párisi reformatioról, 1524—1546. E korszaknak három férfiat ismertette, kik a reformatio eszméit ter-

jesztették. Az újabban felfedezett okmányok új világot vetnek a megújított hit emez apostolaira, kiket eddig nem jól ismert a történelem s kiket az ellenfél hamisan tüntetett fel. E három férfi: Aimé Meigret, Etienne de la Forge és Jean Kleberg. Weisz tanulmányát érdekléssel hallgaták a lyoniak.

Másnap a társulat tagjai több lyonitól kísérve meglátogatták a Chandieu-kastély romjait, mely a XVI-ik száz végén gyakran szolgált menedékkül a lyoni protestánsoknak. E kastély akkor Chandieu Antal lelkészhez tartozott, ki a Coutras-i csatában IV-ik Henriknek volt a segéde. Tizenhárom gyermeke volt, kik hivek maradtak a reformatio eszméihez. A Chandieu-kastélyban istentiszteletet is tartottak 1601-ig. Ehez egy nagyon érdekes emlék fűződik. Casaubon, a jeles hellenista, ki 1599—1600-ig Lyonban tartózkodott, az ő naplójában 1600. jan. 2-ról ezeket írja: „Most jövök vissza utamból, melyet a Chandieu testvér urakhoz tettem s kifejezhetlen örömmel jegyzem fel Istennek nagy jóságát, melyet nekünk ott mutatott. Ő neki, a mindenkben hatalmas és jóságos Istennek legyen dicsőség!” Mig a látogatók a múlt emlékeitől megindítva állottak a romok felett, Eschimann Lyon tiszteletreméltó 81 éves lelkésze, erős hangon adta elé azokat a szép sorokat, melyeket ez alkalomra írt, s melyekben ő ama protestánsok veszedelmeit énekelte meg, kik a XVI-ik száz évben a Chandieu-kastélyban tartottak istentiszteletet, és azoknak a boldog helyzetét, kik ott a jelenben összejöttek, hogy Istent hálával dicsérik. Szóval, a kik a lyoni gyűlésben részt vettek, maradandó emlékekkel távoztak onnan.

— A párisi szabadegyházak a Taitbout templom 50 éves fenállásának ünnepélyét ülték meg. Az itt tartott beszédek, a küldött levelek érdekesek voltak mind történelmi, mind erkölcsi szempontból. A Taitbout templom keletkezése az úgynevezett vallásos újra ébredés korára esik, mely Franciaországban 1830. felé mutatkozott. És a mi e templom építésében nevezetes, hogy a kezdői nagyjából a katolikusok közül kivált értelmes mívelt emberek voltak. És ezek az emberek jeles protestánsokká lettek, kitartó buzgóságuk és lelkesültek az evangelium terjesztése ügyében. Hogy többet ne említsek közülök, ilyenek voltak: Delabordes gróf, ki a törvényszék előtt is védte az istentisztelet szabadságát; Pressensé atya, ki egy erős katolikus családhoz tartozott, ki Hollandiában a jezsuiták collegiumában nenedkedett. 1840-ben történt, hogy a független keresztények egy kicsiny serege a saját tehetségükkel és saját felelőségükre szervezkedett és istentiszteletre jött össze egy helyiségben, mely a Saint-Simonistáknak szolgált gyűlhelyül. Ezt a helyet meg is vásárolták, s ezen építették aztán a Taitbout templomot. A mostani ünnepélyen az elnöki tisztet Pressensé vitte, ki 1847—1871-ig volt papja e gyülekezetnek. Pressensé beszédét Hollard lelkész olvasta fel, mivel Pressensé hangszálaival most is szenved s nem tud hangosan beszélni. E választékosan írott beszéd felújította a Taitbout egyház nagy sikereit, abból az időből, mikor felváltva Grandpierre, Bridel, Bersier stb. prédikáltak ott, nagyszámu hallgatóságot vonzva; szólt azokról a nehéz küzdelmekről is,

melyeket a cultus szabadságáért viseltek ; arról a hatásról, melyet e templom ügyében a „Semeur“ lappal tettek, mely lapnak sokáig dolgozó társa volt a fényes nevü Vinet is. E szabad egyháznak működése és befolyása egészen 1870-ig igen jelentékeny volt. A háboru után azonban bizonyos visszaesés következett bé, bizonyos reactionarius szellem támadt, melynek magyarázatával azonban Pressensé adós maradt. Azóta e gyülekezet működése nem oly sikeres. S Pressensé beszéde végén, ha nem is a reménytelenségnek, de rossz hangulatnak nyoma látszott. „Mintegy hallom — mondotta — Vinet ama szavait, melyeket 1844-ben Lausanne-ban egy kicsiny keresztény seregnek mondott, kik éppen akkor szervezkedtek egyházzá: „Ti csak egy kicsiny sereg vagytok, de ne kételkedjetek a jövő felől. Számatokra meg van az igazság és ez az igazság maga az Isten.“ E szavakkal végzem én is. A mi történelmünkéből, mint minden történelméből, mi e földön az Isten és Krisztus ügyeért alapittatik, ez lesz a következtetés.“ A dolgoknak keserü ismétlődése folytán Vinet szavai nagyon ráillenek a taitbout-i gyülekezet jelen helyzetére, mint-hogy számuk megapadt. A Luxembourg utczában levő gyülekezet, mely a taitbout-inak a leánya, sokkal inkább virágzik, sokkal életteljesebb. Meg fog-e maradni ez egyház, azt a jövő fogja megmutatni. Hanyatlása nagy fájdalom lenne Pressenséra, ki oly megegyező érdeklődéssel viseltetik iránta. Pressensének a szabadelvü egyházak általán sokat köszönnek. Sajnos, hogy reá többé már nem számíthatnak. Most értesülök, hogy ő egy fájdalmas műtét következtében rosszul van. Ha jobban lesz, annak mindenki örvendeni fog, mert ő egyik legkiválóbb emberünk.

— Munkácsyról ez évben sokat beszéltek a festők salonjában és joggal. A közönség rendkívül örvendett, hogy a mestert ismét megjelenni látja az évi kiállításokon. A mint tudva van, ő egészen kimaradt volt attól az időtől kezdve, mikor néhány napi időhaladékok kért, hogy az utolsó vonásokat „Krisztus Pilátus előtt“ híres festményén megtegye és ez tőle megtagadtatott. Azóta most vesz részt először közkiállításon. A mű, a melylyel megjelent: „La Renaissance italienne.“ A Champs-Elyseés-i salonban állította ki, mert a mint a lapokból olvasni lehetett, az idén két salon volt, a francia művészek társaságában beállott szakadás következtében. Nem akarok ez eset részleteibe bocsátkozni, csupán azt jegyzem meg, hogy ez a szakadás általános vélemény szerint inkább személyi okokra, mint a művészet kérdéseire vezethető vissza. Tény, hogy a festőknek az idén két salonja van: az egyik a Champs-Elyseés-n Bouguereau, a másik a Champs de Mars-on Meissonier igazgatása alatt. Ezek mindketten kiváló művészek. Mindazonáltal nem leszek kiméletlen, ha azt mondom — mert mindenki így van meggyőződve — hogy a mars-mezei salon sokkal felül áll a Champs Elyseés-in. A mely kitünőbb művek ez utóbbiban találtak, azonnal magukra vonják a figyelmet a sok közepeszerű mű közt, melyek környezik s azoknak mintegy az árnyéklat szolgálatát teszik. Munkácsy hatalmas vászna minden tekintetben mesteri mű. Ez Bécsbe van szánva a művészet-történelem palotája mennyeze-

tére. Hogy a decoratív festészet e darabja egy ilyen kiállításon szemlélhető legyen, egészen függő irányban van állítva, úgy, hogy a szemlélőnek horizontalisan és távolról kell nézni. Azonban hatásáról teljesen itélni nem lehet, mig nem állittatik arra a helyre, a hová véglegesen szánva van. Az itt nyert benyomás után is annyi bizonyos, hogy mint festmény, mint művészi munka a mester előbbi főbb alkotásainak magaslatán áll. Erőtéljes mű, telve fényes és egyszersmind szolid tulajdonságokkal. Az első mezőn a nagyszerű fehér márvány lépcsőzet teljes illúsiót játszik; azután jönnek Olaszország halhatatlan festőinek arczképei, mindenek felett pedig Raphaëlnek csodásan festett feje; s e sokaság közepett elrejtve Munkácsynak a megszólalásig hű hasonmása; aztán II. Gyula pápa, a mint az erkélyről uralkodása idejének minden fényességeire benső megalégedéssel látszik letekinteni. S mindezek egy megragadó, kellemmel teljes és összhangzatos ensemble-t alkotnak, melyen világos színek az uralkodók, minthogy a festmény menyezetre van szánva. Munkácsy műve kétségtelenül egyik legkiválóbb mű a salonban; egyike a kiállításon azoknak, melyek a látogatók figyelmét leginkább magukra vonják.

CHARRUAUD.

UTASÍTÁS AZ ESPERESI VIZSGÁLATOK KÖRÜLI ELJÁRÁSRA.

Mult évi utolsó füzetünkben közöltük azon szabályzatok egyikét, melyeket főt. Ferencz József püspök úr dolgozott ki törvényeink alapján s az E. K. Tanács elfogadott; itt közöljük a másikat, mely az esperesi vizsgálatokra vonatkozik.

Sz. 339—1889.

E. K. T.

Utatis az esperesi vizsgálatok körül követendő eljárásra nézve.

1. §. Az esperes a vizsgálatok megkezdésére kitűzött időről, a lehetőleg az egyes eklekziákba leendő kiszállás napjának jelzésével, legalább két héttel megelőzőleg az egyházkerületi felügyelő gondnokokat is értesíti, azzal a felkéréssel, hogy magukat körülményeik szerint beosztva, sziveskedjenek a vizsgálatokban egymást föl váltva, részt venni.

2. §. Minthogy egy eklekziában a vizsgálat legalább 24 óráig igénybe vesz, egy reggeli istentiszteletben a vizsgálószerk is nem csak részt vesz, hanem azon az esperes, esetleg a jegyző a gyülekezetet üdvözölvén, vallásosságra és egyháziasságra inti és buzdítja az eklekzia tagjait.

3. §. Nemcsak a szabályszerű egyházi kérdések rendjén, de különben is minden lehető módon megfigyelve az eklekzia kül- és belállapotát, valláserkölcsi és anyagi helyzetét, azoknak fejlesztésére és emelésére, a hiányok pótlására a vizsgálószerk minden intézkedést megtesz. Különös gondot fordít arra, hogy a belső emberek az isteni tiszteletek, anyakönyvek vezetése, levéltár kezelése körüli s általában mindennemű szolgálataikat hiven és pontosan teljesítsék, fizetésökben hiányt ne szenvedjenek, hivaikkal és egymás közt egyetértésben, békességben éljenek, az eklekzia előljárói kötelességeikben pontosan eljárjanak, az eklekziái épületek jó karban tartassanak, stb.; s mindezek által az eklekzia jóléte, gyarapodása biztosítva legyen.

4. §. Az esperesi vizsgálatok egyik legfontosabb teendője levén az eklekzia évi számadásainak megvizsgálása, e tekintetben a vizsgálatot a legnagyobb részletekig ki kell terjeszteni, számba kell venni, hogy az eklekziái vagyon kellőleg van-e jövedelmeztetve? tőkepénzei szabályszerűen vannak-e elhelyezve, biztosítva? a pénzkezelésre megállított szabályzat meg van-e mindenkiben tartva? Allami adók, egyházi rovatatok, vagy illetékek ki vannak-e fizetve? stb., s ez irányban a legszigorubb

eljárás mellett oda kell hatni, hogy az ekklézsia vagyonát ne csak elkallódní ne engedje, hanem azt megbecsülve folyton növelje, értékesítse.

5. §. Tekintettel arra, hogy újabb időben az isteni gondviselés némely segélyforrásokat is nyitott szegényebb ekklézsiáink segélyezésére, a számadások rendjén legyen figyelemmel a vizsgálószerk arra, hogy az egyh. fótanács által kiutalt segélyek a maguk rendeltetése szerint használtattak-e fel? s a mennyiben ebben mulasztás vagy éppen rosszakaratu eljárás mutatkoznék, gondoskodjék a kellő orvoslásról.

Hasonló gonddal legyen a vizsgálószerk az egyes alapítványoknak rendeltetések szerinti kezelése és használása iránt is.

6. §. Az ekklézsia költségelírányzatát a vizsgálószerk állapítván meg véglegesen, vizsgálja meg azt alaposan bevételi és kiadási tételeire nézve, hogy az ekklézsia jövedelmei hátra ne maradjanak, a legszükségesebb kiadásokra, főleg a mulhatatlan építkezésekre a fedezetről valamely úton és módon gondoskodás tétessék; de czéltalan költekezések, az ekklézsia biztonságát veszélyeztető adósságok kikerültessenek.

7. §. Habár az iskolák egy része ma már ekklézsiáinkban részint községiék, részint államiak, a vizsgálószerk szerezzen magának hiveink tanköteles gyermekeinek oktatásáról alapos meggyőződést s annak alapján adja meg a szükséges utasításokat, tanácsokat. Felekezeti iskoláink ügyét pedig tegye részletes vizsgálat tárgyává s népnevelésünk érdekében ne mulasszon el minden szükséges és hasznos intézkedést megtenni.

8. §. A vizsgálószerk, ha minden évben ezt meg is nem teheti, de koronként jelenjék meg személyesen a leányekklézsiákban is s ezeknek egyházi és iskolai ügyeit hasonló buzgósággal és lelkiismeretességgel vizsgálja meg s a szükséghez képest mindenütt tegye meg célirányos és hasznos intézkedését. Vegye figyelembe az anya és leányekklézsiákon kívül, de azoknak közelében élő hiveket is s azoknak lelkészi gondozásáról a körülmények szerint intézkedjék.

9. §. Gondnok, pénztárnok, presbyterek választásáról, illetőleg azoknak egyházi törvényeink értelmében koronként leendő megújításáról, fel esketéséről s a mennyiben valamely tisztviselői állás javadalmazást igényelne, e javadalomnak az ekklézsia vagyonához mért megállapításáról gondoskodjék.

10. §. Abban az ekklézsiában, a melyben az esperes a lelkész, maga nem lehetvén a vizsgálószerk elnöke, e tisztet a felügyelő gondnok vagy jegyző teljesíti.

11. §. A vizsgálatról felvett jegyzőkönyv végén az egyes ekklézsiák vagyoni állásáról, tanügyi állapotáról egy rovatos kimutatás állítandó össze, a melyből az egyes ekklézsiák, valamint az egész egyházkör tőkéinek átlaga, jövedelme, tankötelesek, iskolába járók száma stb. könnyen áttekinthető legyen s ezen jegyzőkönyv az eddigi módon az E. K. Tanácshoz felterjesztendő.

Az unitáriusok E. K. Tanácsának Kolozsvárt 1889. november 24-én tartott üléséből.

FERENCZ JÓZSEF,
unitárius püspök.

KOVÁCSI ANTAL,
közigazgatási jegyző.

IRODALMI ÉRTESSÍTŐ.

Gróf Kuun Gézának Amari Mihály olasz tudósról irt munkája, mely az Erdélyi Muz. Egylet folyóiratában adatott közre, külön lenyomatban is megjelent. Amari nyelv- és történelem-tudós volt, s különösen mint az arab nyelv ismerője európai tekintélyre tett szert. A Korán chronológiájáról irt művével az „Academie des Inscriptions“ egyik díját nyerte el. Történelmi művei nagyobb részt Olaszországra vonatkoznak. A tudós gróf a mily alaposan, épp oly melegséggel ismerteti Olaszország ez egyik legkiválóbb fiát, ki irodalmi működése mellett hazája felszabadtításában is tevékeny részt vett.

Unitárius kis könyvtár. Szerkeszti Derzsi Károly budapesti unitárius lelkész. E derék vállalatnak legújabban a 40—42 számai jelentek meg egy darabban. Tartalma: „Jézus és kiválóbb kortársai“ Dole F. K. után. E kortársak: I. Keresztelő János, a szigorú erény-gyakorló, II. Nikodémusz, a farizeus, III. Nathanael, a tiszta szívű, IV. Péter és János a tanítványok és végre V. Jézus a Mester. Az egyéniségek hű és találó jellemzése mellett igen szépen festi az akkori társadalmi viszonyokat, s mindenik jelleme hasonlítva van künk hasonló jelemeihez. A tartalom és styl szépsége ajánlják e füzetet. Ára 15 kr.

Téves nézetek az unitarizmus felől és vádak az unitáriusok ellen. Felolvasás. Irta és a maroskőri Dávid Ferencz fiók egyletnek Ny.-Gálfalván, 1890. jul. 9-én tartott gyűlésében felolvasta: Ürmösi Kálmán szentgerczei pap. A felolvasás 15 lapra terjed. A téves nézetek és vádak, a melyeket tárgyalt: az unitarizmus nem principium; az unitarizmus nem birja önmagában az idealizmus feltételeit; az unitáriusok hódító hadjáratot indítanak egyéb felekezetek ellen; az unitáriusok Krisztus tagadók. E vádak czáfolásában szerző alapos tanultságról és fegyelmezett gondolkozásról tesz tanuságot. Munkája értékes védirat, mely meggyőzőleg bizonyít. Mint felolvasásról meg azt mondhatjuk: Minnél több ilyent!

Ünnepi és közönséges egyházi beszédek (IV. füzet). Irta: Révész Imre, kiadta Révész Kálmán pápai ev. ref. theol. akad. tanár. Ára 1 frt 40 kr. 13 egyházi beszédet tartalmaz, melyek közül kettő adventi, kettő ujévi s a többi közönséges. Író neve ismeretes olvasóink előtt. Közölt beszédeknek főérdeme az eredetiség. Meglepő szépen alkalmazza a bibliai képeket és hasonlatokat s egészen a nép eszme körében mozog. Egy pár dogmaticus tartalmu is van, a melyek kivételével a mi papjaink is hasznát vehetik.

A magyarországi ref. egyh. énekes könyve megújításának programját az egyetemes énekügyi bizottság megbízásából kibocsátotta Fejes István. E szerint az erdélyi és magyarországi külön énekes könyvekből egy újat alkotnak a mostani magyarországi énekes könyvek formájára, t. i. a dicséreteket is külön s a zsoltárokat is külön adják. Mindkettőből ki-

választják a jobbakat; de a régiség miatt egyet sem hagynak ki. Ujak készítésére pályázat van hirdetve; de a leendő új dicséreteken is a bibliai szellemnek kell átvonulni. Égető szükség e kérdés megoldása minden prot. egyházban, mert ezt követeli az a haladás, melyet korunk az énekekben és a zenében tett. A harminczas években is egy időben történt a ref. és unitárius énekes könyvek javítása. Sőt akkor a miénk még előbb megjelent, mint az erd. ref. atyafiaké. A munkát semmiesetre se szabad elsiatnünk, de mindenesetre mindkét részen rajta kell lennünk, hogy jól sikerüljön.

Kanyaró Ferencz munkatársunk folyóiratunkban két év óta folyó tanulmányát átdolgozva, kiegészítve és újabb adatokkal bővítve, közre fogja bocsátani. „Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarismus általános történetére“ lesz ez új munka czime, mely visszatekint a pannoniai ós ariánus kereszténységre és lehozza az unitarizmus történetét a legújabb időkhig. A budapesti ekklezsia 100 példányra, Sebes Pál ministeri tanácsosa 10 példányra már előfizetett. Felhívjuk rá olvasóink figyelmét is, hogy vagy az 1 frtra terjedő csekély előfizetési összeg beküldésével, vagy megrendelésük jelentésével e vállalatot pártolni sziveskedjenek, hogy a kiadók a nyomtatandó példányok száma felől tájékozva legyenek. A mű 13 ívre terjed, két, esetleg több illusztrációval. Kiadók Léhma n és Bal di Kolozsvárt, Hidutcza, hová a könyvet illető ajánlatok intézendők.

KÜLÖNFÉLÉK.

Egyházi élet. Az előbbi pár évhez hasonlóan szerencsés vagyok a „küküllői egyházkör“ jelen év július 29-én K.-Sároson tartott közgyűléséről rövid tudósítást küldeni.

Tudósításom nagyon hiányos lenne, ha nem venném át kedves esperesünk évi jelentéséből a következőket: „Midőn évi jelentésemet előterjesztendő vagyok, lehetetlen mindennek előtt a tisztelet és hála érzelmeitől áthatva meg nem emlékezmem arról, hogy egyházi kormányunk, közszeretetlenben és tiszteletben álló püspökünk bölcs vezérlete és munkássága folytán — vallásközönségünknek úgy anyagi, mint szellemi ügyeit mily szép eredménynyel fejleszti, intézi. Ujabbán ismét egy tekintélyes földbirtok vásárlásával gyarapította a vagyont. Hasznos alapok létesítése és gyarapítása által mozditja elő a közjóllétet.“ stb. stb.

A br. Baldácsi, a Dávid Ferencz alap és az államsegély kiosztásáról szóló főtanácsi leiratok tudomásul vétettek.

A válóperek díjszabályozásáról és az ügyviteli naplók vezetéséről szóló leiratok köröztetése elhatároztatott.

A 125—1890. sz. leiratra, mely a nyugdíjalap javára újabb jövedelmi források nyitásáraól kér véleményt, közgyűlésünk a következő

ajánlatot teszi: 1. Templomainkba tétessék ki gyűjtő láda minden hó első vasárnapján. 2. A hol az ekkézsiakövetés gyakorlatban van, ott az ekkléziát követők külön e célra fizessenek 50 krt. 3. Áldásosabb esztendőben gabona gyűjtés is eszközöltessék.

Segélyért való kérések kevesebb számban adattak be, mint a múlt évben. Erre nézve ha nézetem egyéni nézetnek marad is, nem foghatom fel, hogyan lehetett egy kis forma hibáért a szt.-benedeki egyház kérését elutasítólag fogadni? Hisz e községben a mienkkel együtt négy ekklézia van s csak a mienk szegény a koldusságig úgy önmaga, mint belső embe-
reinek jövedelmi forrására nézve. A községnek pedig csak 30%-a magyar.

A közgyűlés utolsó pontját Kis Sándor tanügyi előadó gondosan szerkesztett jelentése tette.

Guidó Béla.

Ferencz Károly kuriai bíró, a bírói kar egyik kitünősége és az unitárius egyház főtanácsának tagja, főt. Ferencz József püspök úr testvére f. évi jul. 19-én meghalt. Ferencz Károly kuriai bíró, 1825. dec. 25-én M.-Daboson született. Jogi tanulmányait 1842., 1843. s 1844-ben kitünő sikerrel végezte el. Az ügyvédi szigorlatot 1847-ben, a bírót pedig 1857-ben tette le. Hivatali pályáját 1843. június 24-én kezdte meg és pedig az erdélyi kir. táblánál, mint irnok is nagyon gyorsan emelkedett. Már 1848-ban az erdélyi kir. főkörmányszék ügyvéde lett; 1862-ben Küküllőmegye főügyésze, 1865-ben Hunyadmegye hátszegi kerületi törvényszékének elnöke; 1866-ban az erdélyi törvényszék kir. táblájának rendes ülnöke, 1869-ben pedig a Maros-Vásárhelyt központosított királyi tábla bírója. A marosvásárhelyi kir. táblától került fel 1885-ben a kuriához, hol a III. büntető tanácsnak volt tagja. Az érdemes férfiú hült tetemei a fővárosból Maros-Vásárhelyre szállítottak és helyeztettek öröknyugalomra, hol életének legszebb napjait töltötte.

Széplaki P. Horváth Gábor, életének 51-ik, boldog házassága 26-ik évében, aug. 27-én hirtelen elhunyt patai birtokán. A derék családot ért e súlyos csapás feletti fájdalomban az unitárius státus is a legőszintébb részvétellel osztozik. A Petrichevich Horváth-család története annyira összefort egyházunknak s főleg kolozsvári főiskolánknak keletkezése óta maig terjedő történetével, hogy bármelyik tagjának kidőlését méltán tekintjük közös veszteségnek. Az elhunyt is méltó utóda volt egy Horváth Kozmának, Boldizsárnak és Ferencznek. Mint gondos családfő, szorgalmas jeles gazda, szelid, humanus lelkű ember, minden körben általános elismerést szerzett nevének; mint a kolozs-dobokai és küküllőköri egyházak egyik felügyelő gondnoka őseihez méltóan töltötte be helyét. Szerető neje: Cseszeliczki Szilvássy Ida és gyermekei: Gabriella, Rudolf, Arthur és Idi mellett egyetlen testvére P. Horváth Kálmán kolozsvári főiskolánk

egyik érdeemes felügyelő gondnoka és nagyszámu rokonság hullatott könyeket a koporsóra, mely Küküllő-Széplakra szállitva aug. 30-án a családi sirboltba helyeztetett el.

Szabó Károly aug. 31-én, rövid betegség után elhunyt. Szabó Károly elvesztése kípótolthatatlan veszteség a magyar tudományos irodalomra nézve. Ki fogja befejezni a Régi Magyar Könyvtárt, melyet a boldogult a III-ik kötetig vitt s melyben a magyar bibliographiának szilárd alapját rakta le? Ki fogja folytatni a Magyar Vezérek korát, melynek adatait a boldogult szerző annyi előszeretettel és oly kiváló gonddal gyűjtötte s melyet oly nagy lelkesedéssel és mégis a legteljesb igazságérzettel irt meg? Ki fogja a székelyek történelmét megírni, melyre Szabó Károly egy életen át készült, s melyhez tiz nagybecsü értekezésében, s a napvilágra hozott ezernyi oklevélben az anyagot már összehordotta?...

Nem mi vagyunk hivatva Szabó Károly kitünő érdemei méltóságára; megteszi ezt a tört. társulat, az erd. muzeum egylet, a m. tud. akadémia, melyeknek mind tagja, tiszviselője és egyik legfőbb disze volt. Azok szólni fognak a magyar történelem e nagynevü munkássáról. De hálásan ismerjük el, hogy Szabó Károly folyóiratunknak barátja és egyik legkitünőbb munkatársa volt, ki ha kutatásaiban egyházunkat érdeklő adatra talált, örömmel sietett azt rendelkezésünkre bocsátani. Emlékeznek olvasóink még a Hunyadi Demeter püspök tavaly közlött érdekes zsinati meghívójára; úgyszintén a Koncz József által talált Dávid Ferencz levelére, mely fényképi uton is sokszorosítatt, Folyóiratunk VII-ik folyamában pedig Veresmarti Illyés püspök levelével meglepő világot derített a dunántúli unitarizmus történetére, s a közölt oklevéllel egyik munkatársunkban vágyat ébresztett, hogy az unitarizmus Magyarországon való történetének megírására, e nehéz feladatra vállalkozzék.

Vajha állitana az ég Szabó Károly helyébe tanítványaiból számos derék munkást, kik a magyar történettudomány terén éppen oly lelkesen, éppen oly sikerrel és kitarással és éppen oly önzetlenül is munkálkodjanak, mint igazságszerető, egyedül a tudomány szelleme által vezérelt mesterük tette!

Az ág. hitvallásuak újabb vesztesége. Dr. Szeberényi Gusztáv (1826—1890.) a bányai ág. evang. egyházkerület püspöke aug. 19-én elhalálozott. Közlebből a harmadik gyakorlott kormányosát veszítette el az ág. evang. egyház. Vajha sikerülne óhajtott utódot találni!

Értesítők. a) Az unitárius vallásközönség iskoláiról az 1889--90. tanévben. Szerkesztette Kovács János igazgató-tanár. — A kolozsvári

unitar. főtanodában a papnöveldében volt 17 növénék; a gymnáziumban 203; az elemi iskolában 31. Összesen 251. Az ifjúság ösztöndíjából. jutalmakból és másnemű segélyezésekből szép jövedelmet élvezett. Az ifjúsági egyletek dicséretesen működtek. — A tordai közép- és elemi iskolában a tanulók összes létszáma 223. A gymnasiumban 130; az elemi iskolában 93. Unitárius ezek közt 52. A tanulók és köztanítók mintegy 1400 frt javadalmat élveztek. Az isk. évi bevétele volt 1463 frt 36 kr. A kiadás 1982 frt 11 kr. — A sz.-kereszturi közép-tanodában a tanulók összes száma 148. Ebből unitárius 86. A pénzbeli segélyezés 553 frt 81 krt tesz. — A tordai állami polgári fiu-, leány- és elemi leányiskola értesítőjét Varga Dénes polg. isk. igazgató közli; mely szerint a fiu- és leányiskolában volt 219. Ebből unitárius 49. — A brassói kir. állami ipariskola IX. értesítőjét szerkesztette Killyéni Endre az isk. vezetője. „Nézetek a tanoncoktatás köréből“ cz. rövid, de avatott tollal írt értekezéssel kezdődik. A tanulók összes száma volt 447. Ebből unitárius 16.

Kortársak találkozása. A kolozsvári unitárius főiskolában 1842-ben együtt tanult ifjak elhatározták volt, hogy 1850. febr. 1-én találkozzanak Kolozsvárt. Azonban az akkori mostoha időszakban e találkozás elmaradt. Ez évben Kőváry László tudós történelem-írónk a még életben maradt kortársakat összehívta, hogy aug. 31-én jöjjenek össze Kolozsvárra. E felhívás következtében akitűzött időben megjelentek: Albert János tordai pap, Csegezi László esperes, Dániel Gábor főispán, Jánosi Gergely nyug. fő kormányzéki hivatalnok, Kisgyörgy József tanító, Kovácsi Antal tanár, Kőváry László akad. tag, Szigethy Miklós nyug. honvédezedes, Szigethy Sándor tordai volt polgármester, Török József tanár, Török Péter ügyvéd. Elmaradásukat kimentették: Jakab Elek akad. tag, Csegezy Sándor, Szigethy Károly, Végh József és Török Sámuel. A kortársak az unitárius főiskolában meleg rokonszenvvel üdvözölték egymást s délben testületileg tisztelegtek egykori tanáruk Dr. Brassai Sámuelnél. A kortársak tiszteletére estve Kőváry László vacsorát rendezett, melyre az együttlevő főtanács tagjait is meghívta. A jubilánsok lelkét betöltött öröm szebbnél-szebb pohárköszöntőkben nyert kifejezést, melyekkel Dr. Brassait, száz év felé közeledő ős tanárukat üdvözölték s hozzá kötött emlékeik felujtásával a jelenvoltaknak a legélvezetesebb és tanulságosabb perczeket szerezték. E találkozásnál is bizonyosságát láthattuk annak, hogy mily fontos elhivatást teljesít főiskolánk, melyből a nemzeti irodalom és közélet számára oly kiváló munkások kerülnek ki.

A Buddhismus Párisban. Leon de Rosny tanár Párisban valóságos buddhismust hirdet; de nem vallásos, hanem tudományos buddhismust, s a hallgatók, kik nem csekély számban gyülekeznek körülötte, már vallást csináltak belőle. Érdekes az előadó ama felelete, melyet

arra a kérdésre tett: „Vajjon ő maga buddhista-e?“ „Értsük meg egymást — mondá — philosophiai álláspontonról tekintve bámulom ezt a tant, melyet minden vallások közt a legszebbnek tartok. De én a szó valódi értelmében nem vagyok buddhista; mert a buddhisták cultusát nem helyeslem. Azonban merem mondani, hogy az a mozgalom, mely a modern szellemeket Buddha vallásának a tanulmányozására vezette, nekünk is nemsokára nagy meglepetést szerez. Talán egy pár év múlva a buddhismus egész Európát foglalkoztatni fogja. A buddhisták legközelebről Párisban congressust tartanak; mert az, a mint a dolgok jelenleg állanak, több lesz, mint „concilium“. Leon de Rosny úgy látszik, nagyító üvegen keresztül nézi a jövőt.

Az angol unitáriusok Londonnak Highate nevű városrészében egy gyönyörű templomot s iskolahelyiséget építettek közadakozás útján. Az összes költség 5500 font sterling (66,000 frt). Ez a 28-ik unitárius templom a világ legnagyobb városában.

Gyászhirek: Nagyernyei Id. Kelemen Elek szucsági földbirtokos f. évi aug. 4-én, 59-ik évében megszűnt élni. „Egy nemes lélekkel kevesebb a földön. A hosszú szenvedés kioltotta az életet, mely önmaga számára keveset kért s másokért mindent adott, a mit adhatott: a sziv szeretetét és gyöngédségét a testvéreknek, számos jótéteményt az egyháznak, lángoló szerelmet és a vész napjaiban erős kart hazájának“ — a gyászjelentés eme szavai jellemzik az elhunytat. Halála testvéreit: Kelemen Imre, kir. telekkönyvezetőt, Kelemen Lajos megyei tiszti ügyészt s Szigethy Miklós nyug. honvédezedest és családjaikat érintette a legfájdalmasabban. Benne egyszersmind egyike halt el azoknak a gazdáknak, kik a nagynevű Wesselényi Miklós gazdasága igazgatójának Kelemen Benőnek iskolájában nevelkedetek.— Ö z v. R a f f a j D á n i e l n é, szül. Vas Ágnes 80 éves korában, jobb hazába költözött. Vallásos, keresztényi erényekkel ékeskedő nő és jó anya volt, kinek halálát fiai: Raffaj Károly, kereszturi isk. felügyelő-gondnok, s Raffaj Domokos, új-székelii pap fáljalják leginkább.

Jelen évi főtanácsunkról a jövő füzetben adunk ismertetést.

A szerkesztőség postája.

F. M. — Az ügyet közelebről nem ismerjük, következőleg feleletadásba sem bocsátkozhatunk.

ARANYKÖNYV.

A SZÉKELY-KERESZTURI GYMNASIUM

6-ik tanári székére tett adakozások.

II. Közlemény.

I. Tőkét.

a) Készpénzben:

Kanyaró Ferencz tanár	10	frt
László Péter Siménfalva	10	frt
Kovács Ferencz Demeterfalva	2	frt
Osváth Mózes	1	frt
Elekes József Sz.-Udvarhely	20	frt
Gruz Károly Héviz	20	frt
Koncz György	15	frt
Sz.-Kereszturi dalkör	41	frt 92
Szél Géza Sz.-Keresztur	2	frt
Boér Lajos böződi lelkész	25	frt

b) Kötlelvelben 5 évig.

Katona Sándor Sz.-Keresztur. . . à 2 frt = 10 frt

BENCZÉDI GERGELY,
közpénztáros.

ADAKOZÁS A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS ANYA-EGYHÁZKÖZSÉG TEMPLOMÁBAN ÁLLITOTT BELSŐ AJTÓKRA.

Schweitzer Károlyné (nem unitar.) 30 frt	Özv. Koronka Antalné	5	„
Berde Mózes	Hallar Rezsóné	5	„
Fekete Pál	Mózes András	5	„
Filep István	Gyulay László	5	„
Szász Ádám	Pataki Istvánné	5	„
Márai Lajos	Boér Gergely	2	„
Kőváry Mihály	Endstrasserné	3	„
Kőváry László	Vécsei Samu	5	„
Molnár Sándor	Schmär Ferencz	5	„
Dr. Brassai Sámuel	Ifj. Lászlóczky Péter	5	„
Özv. Groisz Gusztávné	Knauer József	2	„
Benkő Mihály	Oriold József (nem unitárius)	5	„
Jánosy Gergely	Péterfi Dénes	22	„
Kozma Ferencz			
Dr. Ferencz Ákos			
	Összesen: 171		

A szives adakozóknak leghálásabb köszönetet nyilvánít.

Kolozsvárt, 1890. augusztus.

BERDE MÓZES,
gondnok.

PÉTERFI DÉNES,
lelkész.

A BUDAPESTI UNITÁRIUS TEMPLOM BERENDEZÉSRE ADAKOZTAK:

(II. közlemény.)

Nagy Endréné 1 frt, Mikó Béla 5 frt, Polgárdi-i ekkla 5 frt, Gábor Mihály 10 frt, Kovách Arisztid 10 frt, Borbély Samu 1 frt, Bedő Dénes 1 frt, Filla Lajos 5 frt, Ambrus Gergely 5 frt, Vargyas ekkla 5 frt, Kisgyörgy Sándor 1 frt, Kiss Tamás 50 kr, Máté János 50 kr, Tarcsafalvi Albert 50 kr, dr. Beöthi Károly 5 frt, Albert Dénes 10 frt, Szinte Ferencz 3 frt, Nagy Lajos 5 frt, Nemes Kálmánné 3 frt, Nemes József 2 frt, Benczédi Gergely 2 frt, özv. Mikó Samuné 1 frt, Mikó Matild 1 frt, Mikó Dezső 1 frt, Nagy Mariska 1 frt, Dr. Schopf József 3 frt, Malatinszky György 10 frt, Péter János 3 frt, Abrudbányai Béla 5 frt, Bogyai Kálmánné 5 frt, Szigethy Miklós 10 frt, Gálfi Sándor 20 frt, Markó Katalin 5 frt, Józán Miklós 2 frt 50 kr, Kolozsvári ekkla 20 frt, H.-Almási ekkla 10 frt, Gyulay László 5 frt, Árkosi Béla 2 frt. Összesen 185 frt, az első közleménnyel együtt 735 frt.

Fogadják az áldozatkész adakozók egyházközségünk hálás köszönetét.
Budapest, 1890. augusztus 23.

A GONDNOKSÁG.

KÖSZÖNET NYILVÁNÍTÁS.

M. kir. főerdész Rend Domokos hitrokonunk 14 évi távollét után meglátogatta községünket, mint szülőtte földét s könnyeket ejtve felejthetetlen szülői sírja felett, díszes templomunkat és iskolánkat megtekintve csodálkozását fejezte ki azon változások felett, melyek 14 év alatt községünkben történtek s melyek őt meglepetéssel és édes örömmel töltötték el. Minden tekintetben fejlődésről, előhaladásról győződött meg. Hogy felejthetetlen szülői és azon iskola iránt, hol első fejlődését nyerte, hálóját némileg leróhassa: az iskolai könyvtár számára 25 forint alapot tett le „Rend Ferencz és Bartók Rózália alap” czímen oly formán, hogy ezen összeg kamatának fele fordították évenként könyvek vásárlására, a más fele pedig évről-évre tőkésítették.

Midőn ezen ajándékozást ekklézsiánk nevében szerencsénk van nyilvánosan megköszönni, ugyanakkor nyilvánosságra hozzuk azt is, hogy az ekklézsia gyűlése Rend Domokos szeretett hitrokonunkat, tiszteletbeli presbyternek élete fogytáig megválasztotta.

Szabéd, 1890. augusztus.

NAGY FERENCZ,
megye gondnok.

RÉDIGER GÉZA,
unitárius lelkész.

NYILVÁNOS KÖSZÖNET.

Tordátfalvi egyházközségünk épp a szükség idején kellemes meglepetésben részesült. Urvacsorai pobarunk (a férfiaké) használhatatlanná válván, annak kijavításáról vagy egy új kehely beszerzéséről gondoskodtunk, midőn budapesti lelkész tiszt. Derzsi Károly ur és neje Nemes Izabella, kik községünköt a nyáron meglátogatták, a szükségről értesülvén, egy szép aranyozott ezüst kelyhet ajánlódzkodtak, melynek értéke a tokkal együtt 55 frt o. é. Felirata: „a Tordátfalvi”

falvi unitarius egyháznak Derzsi Károly és neje 1890. Foga-
 dják a vallásos illetéssel felruházott nemes adakozók ekklesiám nevében leg-
 forróbb köszönet nyilvánításomat

Tordátfalván 1890. aug. 18-án.

BEDŐ JÓZSEF, pap.

KEGYES ADAKOZÁSOK A KÁLNOKI UNITÁR. EGYHÁZBAN.

Egyházkebli gondnok ifj. Bedő Lajos aa buzgósa s buzditó eljárása
 következtében önkén' es adakozás folytán a kálnoki unitár. egyházban: 1. két-
 nagy fekete zászló ké-zítettett temetési alkalmakra, ezüstszin rojtjal és bojtok-
 kal. Ára 32 frt 95 kr. 2. Egy szép piros urasztal-terítő vétetett, virágokkal
 gyönyörűen ékítve. Ára 6 frt. 3. Egy urasztali pohártakaró, kék selyem kesz-
 kenő. Ára 2 frt 50 kr. Együtt 41 frt 45 kr.

Ezen szent czélből adakoztak: ifj. Bedő Lajos gondnok és neje Gyön-
 gyösi Anna 5 frt, Szabó Ferencz és neje Vaska Julia 5 frt, Kis István és neje
 Tóth Julia 5 frt, Ütő Dániel és neje Balog Juliánna 1 frt, Mihály András és
 neje Sorbán Anna 50 kr, legifj. Bedő Lajos és neje Imre Juliska 50 kr, Bedő,
 György és neje Boga Rózália 50 kr, Bedőházi József és neje Téglás Julia 1 frt,
 özv. Ütő Andrásné Gyöngyösi Rózália és leánya 2 frt, ifj. Gyöngyösi Károly és
 neje Magyar Juliánna 1 frt, id. Gyöngyösi Gábor és neje Nagy Juliánna 1 frt,
 Kovács Mózesné Bedő Débora 50 kr, Bedő Lajos ny. pap és neje Jancsó Anna
 50 kr, Kis Lukács 1 frt, Gyöngyösi József és neje Berde Ilka 1 frt, Régeni
 György és neje Kis Rebeka 1 frt, Szabó Izrael és neje Bedő Amália 50 kr
 Bedő László és neje Gyöngyösi Mária 50 kr, Bene Ferencz és neje Bedő Ju-
 liánna 50 kr, Fejér György és neje Bedő Lidia 50 kr, Bartók Józsefné Bedő
 Terézia 60 kr, Gyöngyösi Mózes és neje Bedő Berta 40 kr, Vaska Sámuel és neje
 Orbán Mária 50 kr, Berde Károly 50 kr, özv. Berde Józsefné Veres Zsuzsa 50
 kr, Bedő Geiza 50 kr, Ütő Imre és neje Kis Mária 50 kr, id. Kis Jánosné és
 fia Lajos 1 frt, Kis Dániel és neje Köntés Rózália 50 kr, ifj. Téglás Dánielné
 50 kr, Sebestyén Juliánna 30 kr, özv. Gyöngyösi Józsefné 1 frt, Bedőházi Dá-
 niel és neje Kis Débora 1 frt, Ütő Bálint és neje Szabó Borbára 50 kr, Téglás
 Bénéiam és neje Gyöngyösi Amália 1 frt, Timár Józsefné Vajna Rózália 30 kr,
 Czintos Mózesné Bálint Juliánna 50 kr, Téglás István 10 kr, Téglás András 10
 kr, Nagy Ferencz 10 kr, Ütő Ferenczné Incze Lidia 1 frt, Bedő Károly és neje
 Barabás Mária 50 kr, Gál Károlyné 40 kr, Bedő Imre és neje Kis Rákhcl 1
 frt, Veres Tamásné Gábor Mária 20 kr.

Isten áldása legyen a kegyes adakozókon!

Kálnok, aug. 15. 1890.

Ifj. BEDŐ LAJOS,
 gondnok.

ÜTŐ DÁNIEL,
 lelkész.

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXV-ik évf.

September—October 1890.

5-ik füzet.

HUSZ JÁNOS.

Az első társadalmi élet keletkezése óta, a történelem tanúsága szerint az emberi természetben mindég meg volt a hajlam, hogy az erősebb elnyomja a gyengébbet, a hatalmas a tehetetlent. De másfelől a történelem azt is igazolja, hogy minden korban találkoztak nemeskeblű emberbarátok, kik az egyenlőség, testvériség és szabadság magasztos elveit hirdették s azokért életüket is feláldozták. Már a hatodik száz közepén Kr. e. Buddha hirdeté az emberek egymás közti egyenlőségét. Krisztus tanítása szerint Isten az emberek atyja, mi pedig mindnyájan az ő gyermekei, tehát testvérek vagyunk, s így legfőbb kötelességünk egymást szeretni. Krisztus elvei rendkívüli hatást gyakoroltak; s jóllehet elismerték, hogy „soha ember úgy nem szólott“; s való, hogy a kereszténység elterjedésével szelidebb erkölcs és magasabb műveltség terjedt el az emberek között: de azért mégis az egész közép-korban az ököl-jog uralkodott; az újkorban pedig a politikai és vallásszabadságért iszonyú harcok folytak, míg végre a legújabb korban a nagy francia forradalom az emberiség legnagyobb reformatorának — Jézusnak — az egyenlőség, testvériség és szabadságról hirdetett elveit diadalra juttatta.

A Luther Márton által 1517. oct. 31-én megindított reformációt joggal helyezik a világtörténelemben egy új-korszak kezdetére, mert az általa megkezdett szabad vizsgálódás elvét többé nem lehetett elnyomni. A reformáció nagy hatást gyakorolt minden nemzet irodalmára, a hová eljuthatott; sőt magára a katolikus egyházra is. Nagy befolyást gyakorolt az állami életre, mert úttörője volt a politikai szabadságnak. Fő érdeme pedig abban áll, hogy a gondolatot felszabadította a lelkiismeret szabadságának hirdetésére, s a szabad kutatási szellemet felébresztette. De e nagyfontosságú eseménynek Luther előtt jóval voltak lelkes előharczosai, rendíthetetlen bajnokai, még pedig olyan korban, a mikor a koronás fők is megalázták magokat az egyházi hatalom előtt. A mikor az egyik császár szörruhában vezeklett Canossa várában, a másik császár pedig, ki szintén hatalmas uralkodó volt, a pápa lovának kengyelét tartotta: akkor, abban a